

Samostan sv. Franje u Petrovaradinu

Dr Jerko Matoš

samostalni znanstveni radnik u Beču

Izvoran znanstveni rad

UVOD

U sjeverozapadnom dijelu petrovaradinske Donje tvrđave, gledano sa zaravanka na kojem je sagrađen satni toranj Gornje tvrđave, uočava se golem jednokatni građevinski sklop vojne bolnice. Dijelom je to zdanje više za jedan kat i »strši« nad ostalom građevinom svojim strmim krovom. To su obrisi negdašnje samostanske crkve sv. Franje (sl. 1).

I unatoč pregradnji, uklanjanju zvonika i pročelnog zabata, ostali su neporavnani krovovi samostanske građevine. Ritam oblika, masa i visina — koji se uočava i na drugim objektima Donje tvrđave — otima se ukapljenosti vojnog poretka i gradnje te predstavlja osebujno lice ove ambijentalne cjeline, koja je i dan-danas potpuno sačuvana.

Premda je arhivska građa o Petrovaradinu golema, poznavanje povijesti ovog srijemskoga gradića vrlo je slabo. Neznanje i otuda, što ovo mjesto i čuvena tvrđava do danas nemaju svoje znanstvene monografije, osim vrijednog mjestopisa, što ga je napisao njemačkim jezikom, prije više od 160 godina, »pradjed« A. G. Matoša.¹

Enciklopedije su nastolne riznice obavještajnog sve-znanja, ali natuknica *Petrovaradin* npr. u *Enciklopediji likovnih umjetnosti* (Zagreb 1965) ne pruža mnogo. A u *Enciklopediji Jugoslavije* (Zagreb 1965) uočava se pretežnost jednih podataka nad drugim, preskakanje činjenica i potpuno prešućivanje sakralne arhitekture, pa i tako značajnog baroknog spomenika kao što je

¹ F. Schams, *Topographische Beschreibung von Peterwardein und seinen Umgebungen. Ein Beitrag zur Landeskunde Syrmiens*, Pesth 1820.; Matošev djed po majci Franjo Schams ml. nije bio zakoniti sin F. Schamsa st. (1780—1839). Rodio se u Zemunu 25. II. 1819, kad je majka bila gotovo dvije godine rastavljena od muža, koji je od 1817. živio u Pešti. Vidi: *Matica krštenih župe Zemun* za god. 1819, fol. 297; znanstvene pretenzije nemaju radovi: M. Vranić, *Petrovaradin*, Beograd 1963. Ž. Marković, *Novi Sad i Petrovaradin*, N. Sad 1964.

U Donjem gradu Petrovaradinske tvrđave postupno je izgrađen od god. 1699. do 1772. barokni sklop nekadašnjeg franjevačkog samostana. Ukinuo ga je Josip II. 1786. i preinačio u vojnu bolnicu. Crkva je profanirana god. 1808. i preuređena za sjedište Slavonske generalne komande. Ovaj spomenik vojnokrajiškoga graditeljstva dosad nije proučavan niti opisan. Na osnovi pronađene arhivske građe daje se kronologija postanka i nestanka samostana, te opis njegove opreme i vrednovanje arhitekture u cjelini.

isusovačka Rezidencija sv. Jurja u Donjoj tvrđavi, koja se u cijeloj današnjoj Vojvodini »jasno izdvaja svojom arhitektonskom čistotom i estetskom umerenošću.« Iz Stanojevićeve *Narodne enciklopedije* od god. 1928. čitatelj može u manje riječi saznati mnogo više.

Historijsko znanje o prvom, a donekle i o drugom desetljeću Petrovaradina nakon njegova prvog oslobođenja od turske vlasti god. 1687. oslanja se na malo-brojne podatke, koji su objavljeni u djelima hrvatskih i srpskih povjesničara u posljednjih stotinu godina.² Puno vrijednih podataka o Petrovaradinu objavio je u najnovije vrijeme Slavko Gavrilović u svojim radovima iz srijemske povijesti XVIII. stoljeća, koja nas ovdje zanima.³

Ovaj naš sastavak ostavlja još posla istraživaču. Raden je na osnovi dosad nekorištene izvorne građe u arhivima u Zagrebu, Budimpešti i Beču.⁴ Ali glavni nam je vodič kroz prohujalo XVIII. stoljeće samostanski Ljetopis, nazvan *Protokol*, od god. 1695. do 1784.⁶

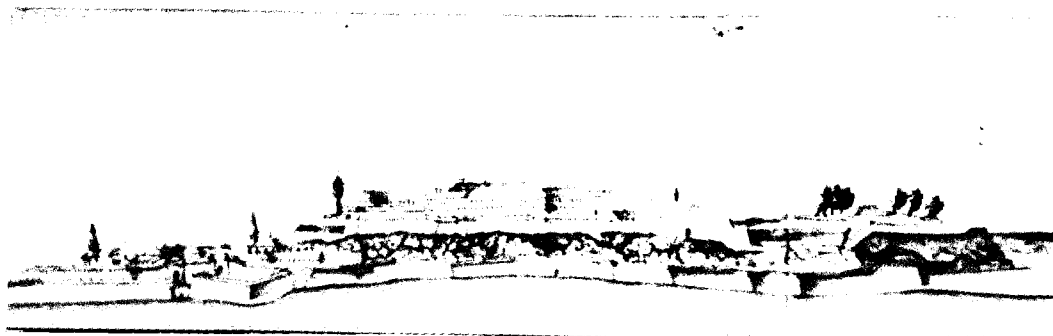
² M. Milošević u: R. Paulović/M. Milošević, *Samostan sv. Jurja u Petrovaradinu*, Građa za proučavanje spomenika kulture Vojvodine III, N. Sad 1959, 18—29, cit. str. 24.

³ Pregled izvora i literature u: S. Gavrilović, *Srem od kraja XVII do sredine XVIII veka*, N. Sad 1979, 5—11.

⁴ S. Gavrilović, nav. dj., passim.

⁵ Arhiv Hrvatske franjevačke provincije, Provincijalni arhiv Zagreb, *Documenta conventuum abolitorum* IV, br. 29—101 (kratica: AHFPZ, *Docum, abolit.*); Državni arhiv u Budimpešti=Országos levéltár Budapest, C-101, *Acta abolitionalia*, fasc. 49; isto: C-99, V. A. 28, *Vermögensstand der aufgehobenen Franziskanern Capistraner Provinz vom Jahre 1790*, (krat.: OL, C-101, fasc. 49; OL, C-99, V. A. 28, knjiga 48, str.); Ratni arhiv u Beču, Kartografska zbirka=Kriegsarchiv Wien, Kartensammlung, *Inland VII, Peterwardein*, (krat.: KAW, Kartensammlung). Većina planova Petrovaradina nije više pristupačna. Spakovani su da se predaju Jugoslaviji. Služim se mikrofilmom, što sam ga prije više godina načinio, ali sam na žalost zagubio signature.

⁶ *PROTOCOLUM/sive/Archivum Conventus Sancti Patris nostri/Seraphici Patriarchae Francisci Petrovaradini/continens varia gesta et res notatu dignas/ab Anno Domini 1695. Novissime editum/per/R. P. Josephum Michich Anno 1729.*

1 Petrovaradin, izgled tvrđave s južne strane 1769. Ing. F. Mengucci de Rossi — Nacionalna biblioteka u Beču

2 Petrovaradin, Donja tvrđava

Ove se godine 6. srpnja navršava 200 godina otkako je car Josip II. o svome četvrtom dolasku u Petrovaradin⁷ iselio fratere iz njihova samostana, u koji je već god. 1783. započeo useljavati vojnu bolnicu. Ta je ustanova do danas mnogo pridonijela zdravstvu. Prikazujući (ne)postojeću graditeljsku vrijednost duhovne materijalne krajiške kulture tijekom XVIII. st., obnavimo i spomen na sve one trudbenike, koji su pod stoljetnim krovovima činili što su mogli za boljitak svojih suvremenika od davne 1699. do danas.

I. POVIJESNI PREGLED

1. Oslobođenje Petrovaradina

Tijekom velikog austro-turskog rata (1683—1699) Petrovaradin je oslobođen u jesen god. 1687. Ali istočna Slavonija, posebno područje Srijema, ostalo je i dalje kroz cijelo jedno desetljeće krvavo bojište, na kojem se ratovalo promjenljivom srećom. Turska vojska je ponovo iduće godine iz Iloka osvojila Morović, napala Vukovar i početkom mjeseca svibnja zauzela Petrovaradin. Međutim, ti su uspjesi bili kratkotrajni. Pred nadirućom kršćanskom vojskom iz Osijeka, Turci su izgubili Vukovar i Ilok, a time je sudbina Petrovaradina bila unaprijed određena, pa su Turci početkom mjeseca srpnja god. 1688. bez borbe napustili ovu srednjovjekovnu utvrdu.⁸

Pošto je veliki vezir Mustafa Köpröli god. 1690. iznova osvojio Beograd, turska je vojska odmah provalila u Slavoniju, osvojivši cijeli Srijem i veliki dio Posavine. Opsjedanje Osijeka bijaše bez uspjeha, pa su u protunapadu ponovo oslobođeni Ilok i Petrovaradin. Carska vojska je izvojevala 19. kolovoza 1691. sudonosnu pobjedu kod Slankamena.⁹

Zbog strateške važnosti Petrovaradina razrušen je god. 1690. srednjovjekovni grad,¹⁰ a kamen temeljac današnjih utvrda položen je 18. X. 1692.¹¹ Znajući za klju-

tunc actuaelem/Guardianum, AHFPZ, Rkp. 35,8 × 23,5 cm in folio, tvrdo uvezan u kožu, dobro sačuvan i čitak. Sastavio ga je o. Josip Mihić do god. 1728. kao ljetopis. Od 1729. do 26. VIII. 1784. vođen je uz male prekide kao samostanski dnevnik. Ima 335 označenih i ispisanih strana. Nekoliko ih je zabunom označeno istom brojkom. Kooristio sam se uvezanom kseroks-kopijom iz Arhiva župe sv. Jurja u Petrovaradinu. Nekoliko ulomaka iz *Protokola* objavio je E. Pavich, *Ramus viridantis olivae* ..., Budim 1766. Kratica: *Prot.*
⁷ Josip II. posjetio je Petrovaradin pet puta, naime 19—23 V. 1768; 6—8 V. 1770; 16—20 V. 1783. (*Prot.* spomenutih godina) te 6—7 VII. 1786. (*Protocollum consuetudinum*, ... 1774—1839. župe sv. Jurja u Petrovaradinu!) i 23—24 III. 1788. za vrijeme austro-turskog rata (F. Martinčević, *Spomenica župe sv. Križa, I dio*, str. 8, rkp. u arhivu župe sv. Križa u Petrovaradinu II).

⁸ S. Gavrilović, nav. dj., str. 18.

⁹ T. Smičiklas, *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije, I dio*, Zagreb 1891, str. 156 sl.

¹⁰ Gj. Szabo, *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1920, str. 152 s fotografijom tlocrta utvrde i cistercijske opatijske crkve od god. 1688; R. R. Smit, *Srednjovjekovni gradovi u Vojvodini*, Vojvodina I, N. Sad 1939 str. 305, reprodukcija istog tlocrta str. 303.

¹¹ R. R. Smit, *Varadin*, Vojvodina II, N. Sad 1939, str. 350—366, cit. str. 352.

čni položaj tvrđave, Turci su u jesen god. 1694. iznenada i žestoko napali posadu, bombardirajući utvrđenu u gradnji, ali tvrđave nisu osvojili. Od grobova izginulih branitelja, sačuvao se jedan u isusovačkoj crkvi. Kamena ploča govori da je u boju s Turcima »braneći petrovaradinsku tvrđavu junački poginuo 23. rujna 1694. časnik grof Ferdinand Lovro Kolovrat Liebsteynsky«. ¹² No sukobi s Osmanlijama nisu pres-tali sve do teškog poraza kod Sente god. 1697. Nakon te pogibije Turci su bili prisiljeni na mirovne pregovore, okončane potpisivanjem mira u Karlovcima 26. siječnja 1699.

2. Dolazak franjevaca

Utvrđivani Petrovaradin s jakom posadom pružao je dosta sigurnosti katoličkim izbjeglicama iz Bosne, koji su se naseljavali po Srijemu i Bačkoj. S njima su išli i franjevci. Tako je jedna grupica redovnika stigla u tvrđavu god. 1695, a predvodio ju je o. Šimun Dabić. Narod ih je primio vrlo ljubazno i oduševljeno. Do konačnog rasporeda dana im je u donjoj tvrđavi nastamba, gdje je kasnije sagrađena velika oružarnica,¹³ u kojoj se danas smjestila Petrovaradinska općina. Raspršene stare i nove katolike posjećivali su po Srijemu, okolnoj Bačkoj i često odlazili vjernicima u turski Beograd.¹⁴

Službeno su duhovnu skrb za brojnu posadu u Petrovaradinu i naseljavano katoličko stanovništvo u gradu i predgrađima vodili hrvatski i njemački isusovci. Oni su se nastanili u ovom pravom vojničkom logoru nastojanjem kardinala Leopolda Kolonića god. 1693.¹⁵ Od god. 1697. vodili su matice i župu, koju im je Kolonić potvrdio god. 1701.¹⁶

3. Gradnja crkve i samostana

Već prije utanačenja mira u Karlovcima zaicali su petrovaradinski franjevci od kralja Leopolda dopuštene i od zapovjednika tvrđave generala Nehema¹⁷ gradilište za samostan i crkvu. U novoporoširenoj donjoj tvrđavi nadinženjer Wamberg,¹⁸ upravitelj fortifikacij-

¹² Natpis donose: F. Schams, nav. dj., str. 37; I. Kukuljević Sakcinski, *Nadpisi sredovječni i novovjekni na crkvah, javnih i privatnih sgradah i.t.d. u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1891, str. 176, br. 591.

¹³ *Prot.*, str. 1.

¹⁴ AHFPZ, *Docum. abolit.* br. 33, potvrda petrovaradinskog generala Löffelholza 17. X. 1717.

¹⁵ J. Predragović, *Isusovci u Petrovaradinu 1693—1773*, Vrela i prinosi, Zbornik za povijest isusovačkoga reda u hrvatskim krajevima, Sarajevo 1939, br. 9, 1—49, str. 3.

¹⁶ Prva matična knjiga je danas zagubljena. Spominje se u popisu god. 1774: »1 alte stark verbrannte Chartreque über Tauf, Copulation, und Begrabnüsse von Anno 1697 als dem Anfang der Pfarrey und Mission bis zu vorstehenden Büchern« KAW-HKR, 1774, 24—200, fol. 70; Kolonićeva potvrda: J. Matoš, *Kanonske vizitacije Petrovaradina u XVIII. st.*, Vrela i prinosi 17 (1987), u tisku.

¹⁷ Nehem, Nem, zapovjednik 1694—1711. Smit i Gavrilović navode krsno ime Ditrih Hajnrih, odnosno Johan Kristijan. U ispravi AHFPZ, *Docum. abolit.* br. 31 od god. 1708. naziva sebe *Theodorus Henricus*. Njemačko ime Ditrich odgovara grč.-lat. imenu Theodorus. Isti podaci na nadgrobnoj ploči u crkvi sv. Jurja u Petrovaradinu. Ploča u lađi crkve na

skih radova, izmjerio je česticu, a možda načinio i nacrt samostana. To se ne da potpuno dokazati iz zapletene glomazne njemačke rečenice u molbi bačkog gvardijana Andrije Ivanovića, zvanog Trupina. On je, naime, u ime varadinskih franjevaca zamolio člana Kraljevskog povjerenstva za uređenje prilika u oslobođenoj Slavoniji grofa Fürstenbuscha da potvrdi u ime Dvorske komore gradilište, što ga je Nehem dao franjevcima. Molbi je Fürstenbusch udovoljio u samom Petrovaradinu 23. ožujka 1698.¹⁹

Doduše, dodijeljena čestica bijaše velika s obzirom na skučen prostor u tvrđi, ali podvodna. Često izljevane Dunava, zbog čega se nekad mjesecima nije mogla iskorištavati crkva, nanosilo je velike štete samostanu, a stalna obnavljanja i krpež bijahu trajno opterećenje ionako skromne samostanske blagajne.

a) Prvo doba

Kamen temeljac nove crkve i samostana svečano je položio god. 1699. sam general Nehem. Prizemnica uz crkvu od ulice uređena je tako da su fratři mogli iste godine u nju useliti, napustivši svoje četverogodišnje prebivalište,²⁰ u čijoj su blizini iste godine isusovci također počeli podizati svoju crkvu i rezidenciju²¹ (sl. 2). Do sada se nije dalo utvrditi tko je načinio nacrt fra-

njevcima i isusovcima, niti su nam poznati zidarski majstori, koji su istovremeno radili na ova dva značajna objekta.²² Uočava se velika sličnost u tlocrtima i fasadama crkvi, ali i gotovo ista prostorna veličina. Nameće se pomisao da se radi o istom graditelju, koji je mogao biti između vojnih inženjera u Petrovaradinu. U svemu kao da se pazilo na jednakost među redovničkim takmacima, koji su se znali kadšto u natjecanju oštro sukobiti.

Ratovima osiromašena Slavonija nije mogla pridonositi mnogo u gotovini za brojne gradnje. Stoga je s papinim dopuštanjem u Poljskoj skupljao milodare za gradnju fra Erazmo Ogramić. Pod dojmom tek sklopljenog mira u Karlovcima, darovatelji su bili velikodušni. Iz kraljevske blagajne nadodana mu je svota od 3000 talira s jedinom obvezom da se mole za napredak poljskih kraljeva i države.²³ Tim je sredstvima uglavnom sagrađena franjevačka crkva. Iz Poljske je Ogramić god. 1701. donio i skupocjeni misni ornat bijele boje, kazulu i srebrnu kadionicu i pozlaćeni križ.²⁴

Varadinski su franjevci kao župnici u Karlovcima, gdje su bile ruševine katoličke gotičke crkve,²⁵ dobili drvenu kuću mirovnih pregovora i nastambe turskog poslanika Aleksandra Mavrokordátosa da spomenutu kuću po želji pregovarača uredi u spomen-kapelu.²⁶

lijevoj strani vel. 188×94 cm. Zbog probijenih vrata 1983. premještena. Nekad prva, a sada druga po redu. Podatke mi je priopćio g. Dragutin Piberger iz Petrovaradina, na čemu mu zahvaljujem. Zanimljivo da Schams i Kukuljević ne donose prijepisa, premda je ploča morala postojati u njihovo vrijeme. Kronogram daje god. smrti 1713. 5. VII.

¹⁹ Inženjerijski pukovnik +1703. Epitaf i danas u vojnoj bolnici na mjestu uz nekadašnji Marijin oltar, *Prot.* str. 26; O. Milanović, *Grob graditelja Petrovaradinske tvrđave Mihaela de Vamberg*. Grada za proučavanje spomenika kulture Vojvodine, N. Sad 1976, sv. VI—VII, 203—204 sa slikom ploče.

²⁰ AHFPZ, *Docum. abolit.* br. 43 A; *Prot.* str. 4—6.

²¹ *Prot.*, str. 1.

²² *Litterae annuae Provinciae Austriae Soc. Jesu*, ÖNB, Wien, cod. 12. 229, 283v: »Ferbuit opera Petrovaradini in extruenda S^o Georgio... ecclesia«. Valja razumjeti u smislu da se već svojski, zahuktano radilo na gradilištu u protekloj godini, a ne u smislu da je »interes za gradnju velike župske crkve... bio jači«, J. Predragović, nav. dj., str. 7; Paulović je u gore nav. dj. iznio i djelomično krivo protumačio neke podatke, koje je preuzeo od Predragovića, a da ga nigdje nije spomenuo. Oni se uporno dalje prepisuju, premda nisu točni. Crkva nije građena u ondašnjim okolnostima »dosta sporo, tako da je osvećenje crkve usledilo tek 1714«, niti je »glavni oltar... završen tek 1774. g.« (str. 21). Posveta neke crkve ne mora biti pokazatelj njezine gradnje! Valja razlikovati blagoslov (benedictio) od (svečane) posvete (consecratio, dedicatio) crkve, koju uvijek obavlja (nadležni) biskup. Samo katedrale moraju biti posvećene, a samostanske i župne crkve trebaju biti posvećene, ako su sagrađene savim ili djelomično od kamena (što je slučaj kod isusovačke crkve u P., kako se pokazalo za vrijeme nedavne obnove). Kod posvete mora se posvetiti glavni oltar ili koji pokrajni, ili obično svi, kao što je zabilježeno za sedam oltara franjevačke crkve u P. Najkasnije do god. 1732. isusovačka je crkva imala svih pet oltara. Zna se da ta crkva nije dovršena kao i ostale naše isusovačke crkve. Upravo kad su stare oltare počeli zamjenjivati novima zateklo ih je ukidanje reda g. 1773. Stoga su 1774. dovršeni samo ugovoreni oltari, koji su bili u gradnji, naime, glavni i oltar sv. Križa. Dapače, sama gradnja crkve obavljena je brzo. Naše tumačenje riječi »ferbuit opera...« potkrepljuje dosad nekorišten podatak u godišnjim izvještajima iz Petrovaradina, koji izričito veli da

je g. 1701. svečano proslavljen u novoj crkvi osnivač reda sv. Ignacije, možda na njegov spomendan 31. VII: »Peculiar hoc anno cultu claruit Ignatius, quando in templo nostro e fundamentis recens excitato primam de eodem missam ritu solemniter decantavit... abbas Bonini numerosa vi populi confluente.« ÖNB Wien, Litt. ann., cod. 12.165,46 r. Bonini je bio tajnik generala Caprare i opunomoćenik iločkog vlastelina L. B. Odeschalchia. O posveti crkve vidi natuknicu »Kirchweihe« u: *Lexikon für Theologie und Kirche*, Freiburg 1961, 2. izd., sv. VI.

²³ Za franjevačku crkvu i samostan nije sačuvan nijedan nacrt niti smo pronašli račune. Nacrti isusovačke rezidencije i crkve (11 komada) predani su 1774. Dvorskom ratnom vijeću skupa s *Historijom Domus* 1693—1773. pisane latinskim jezikom u jednom svesku, KAW, HKR, 1774—24—200, fol. 76. Sva traganja za tim dokumentima bila su dosad bez uspjeha. Zna se da su nekad inženjeri imali zbirke nacrti i drugih majstora, pa je mogao Wamberg načiniti nacrt sam ili prema uzorima, koji su kolali po srednjoj Evropi. Svakako prvotni nacrti nisu potpuno izvedeni ni kod franjevacu ni kod isusovaca, na što nas navode razne bilješke u Protokolu i objašnjenje uz planove u specifikaciji Dvorskom ratnom vijeću, za koje se kaže da nijedan potpuno ne odgovara činjeničnom stanju zgrada. Računi i namire za gradnju isusovačke crkve predani su Magistratu 1774. na brižno čuvanje, ali ih danas u arhivu nema.

²⁴ AHFPZ, *Docum. abolit.*, br. 40 Varšava 17. VIII.s.a.!

²⁵ *Prot.*, str. 11; AHFPZ, *Docum. abolit.* br. 38, ad 26.

²⁶ Protokol češće spominje »veliku crkvu«, koja je bila razvalina. Na tim ruševinama služili su ljeti misu. Usp. također J. Predragović, nav. dj., str. 3 sl. God. 1984. otkrivena je srednjovjekovna crkva po svemu sudeći velika trobojna građevina ispod sadašnje katoličke crkve. Podatak priopćio g. Lj. Vujaklija, kustos muzeja u N. Sadu, pismom 18. VI. 1984.

²⁷ Ovjerovljen prijepis isprave austrijskog opunomoćenika grofa W. von Oettingena 4. II. 1699, AHFPZ, *Docum. abolit.* br. 24, *Prot.* str. 2 sl. E, Pavich, nav. dj., str. 146. Prikaz konferencijske kuće i stanova u: *Graphische Sammlung Albertina, Historische Blätter*, sv. 18, slika 16; ÖNB Wien, *Kartensammlung*, sign. 3425, P. 32. Prikaz Karlovaca i kapele g. 1716. za koju kaže da su je Turci potpuno opustošili. Češće se nailazi na podatak da je današnja »Kapela Gospe

3 Petrovaradin, plan tvrđave ing. Wentza 1720. — Ratni arhiv u Beču

Franjevačka kuća u tvrđavi proglašena je god. 1703. rezidencijom, a na skupštini provincije u Našicama god. 1705. samostanom. Za izobrazbu podmlatka ustanovljen je god. 1713. u Petrovaradinu studij filozofije, koji je kasnije proširen predavanjima iz moralke i spekulativne teologije.²⁷ Kad su se god. 1753. izjalovila nastojanja u Beču da kraljica dopusti nadograđivanje 2. kata na samostanu, premješten je studij filozofije zbog nedostatka prostora u Arad god. 1757, a teologije u Sombor 1783.²⁸ Kroz sve vrijeme trajanja toga visokoškolskog studija održavale su se svečane dispute i branile teze posvećene raznim uglednicima kao pokroviteljima završnih ispita o čemu je *Protokol* krcat podacima.

b) Drugo doba

Gradnja samostana nastavljena je god. 1719. Na planu tvrđave inženjera Wentza iz god. 1720 (sl. 3) vidi se da je samostan imao samo jedan trakt od ulice i hodnik uz crkvu za komunikaciju sa sakristijom. Tada je učeni gvardijan Grgur Margić udario temelje sjevernom krilu za pivnicu u prizemlju i sobe na katu. Da

od mira u Sr. Karlovcima sagrađena za sto i više godina prije nego što jest: M. Hehmann, *Maria Schnee bei Peterwardein 1716—1966. Eine Gedenkschrift*, Wien 1966, str. 16; A. Horvat/R. Matejčić/K. Prijatelj, *Barok u Hrvatskoj*, Zagreb 1982, str. 56; Đ. Cvitanović, *Sakralna arhitektura baroknog razdoblja*, Zagreb 1985, str. 101. Zaista ne bismo stavili ovu elipsoidnu kapelu na početak drugog desetljeća XIX. st. gdje je možda pri izradi plana igrala ulogu nekadašnja konferencijska namjena. Suvremeni zapis kaže da je kamen temeljac ove hodočasničke kapele starih Petrovaradinaca položio 8. IX. 1810. arhidakon Donjeg Srijema i župnik sv. Jurja u tvrđi Gašpar Babić, graditelj staromajurske crkve sv. Križa, odakle je iste godine prešao za župnika u grad Petrovaradin. Potpuno je kapela završena uoči Male Gospe (8. IX. 1814), *Protokol* Župe sv. Jurja u Petrovaradinu za spomenute godine.

²⁷ *Prot.*, str. 7, 9: za studij filozofije, str. 11. Studij teol. od god. 1734.

²⁸ *Prot.*, str. 204, 328.

bi se dobilo klasično zatvoreno dvorište, on je nastavio zidati i krilo s istočne strane, ali dovršio ga je samo do kuhinje.²⁹ Njegov nasljednik u službi Tomo Perko- vić sagrađio je 1722/23. kuhinju, odakle je premješten u Osijek za lektora, gdje ga je ubrzo mlada pokosila smrt.³⁰

Gradnja samostana napredovala je polako zbog slabog pritjecanja milostinje. Srijemsko stanovništvo bijaše pritisnuto obvezama prema vojsci i tvrđavama, prekomjernim podvozom, tlakom, isporukom ogrjeva i drva za ciglane te nerodicom i padom cijene vinu, koje je bilo glavni proizvod u Petrovaradinu. To je prouzročilo skupu radnu snagu, trajnu nestašicu novca i stalni rast cijena, prije svega građevinskog materijala.³¹ Gradnja je stvorila i dugove, koje je vratio gvardijan Antun Bibić u iznosu od 534 forinte, a ostalo je dao prethodnik o. Margić. Zbog toga duga mnogo ih je uznemiravao i samostanu dosađivao tridesetničar Mayer, koji je valjda zastupao nekog zajmodavca Bjan- kinija.³²

Čini se da je o. Bibić produljio sjeverno krilo za oko osam metara na zapad, zahvativši dio začelja crkve (illam domum post ecclesiam curavit fieri). U tom su dijelu u prizemlju i katu bili zahodi. U blagovaonici je obložio zidove drvom i nastavio zidanje krila od kuhinje prema ulici. Ubrzo je predao upravu i gradilište bez duga nasljedniku i lektoru filozofije Josipu Mihiću. Još su obojica prije rastanka ugovorili 10. VII. 1728. s neimenovanim majstorom da za 450 forinti dovrši započeto krilo od kuhinje do ulice, sve osim bijeljenja.³³

Mihić je osim brige za gradnju imao ljubavi i za povijest, sredivši arhiv i prepisujući sve starije isprave

²⁹ *Prot.*, str. 18.

³⁰ *Prot.*, str. 22.

³¹ S. Gavrilović, nav. dj., str. 126 sl.

³² *Prot.*, str. 25.

³³ *Prot.*, str. 26.

i spise, sačuvao nam je mnoge događaje iz lokalne povijesti grada na Dunavu.

Usput spomenimo da su franjevci 12. III. 1728. započeli zidanje novog samostana u Beogradu,³⁴ koji je bio u tijesnim vezama s petrovaradinskim franjevcima sve do pada Beograda god. 1739.

Oko samostanskog vrta pred istočnim krilom podigli su god. 1730. zid, a prizemno samostansko krilo od ulice ujednačili su s ostalim krilima. Nadgradio ga je god. 1731. zidarski majstor Wolfgang Balf za 650 forinti. Posao je započeo 9. ožujka, a zgradu je pokrivao od 31. VII. do 4. VIII. iste godine.³⁵

Kad je iduće godine 1732. došao u kanonski pohod petrovaradinskoj župi ostrogonski pomoćni biskup Sigmund Berenyi, posvetio je na Martinje 11. XI. franjevačku crkvu i sve oltare.³⁶

c) Treće doba

Ponovo su nastupila teška vremena i veliki pomor i strah od kužne pošasti u Srijemu god. 1738. Iduće godine 4. II. Petrovaradin je prodrmao snažniji potres, a pojavili su se slučajevi kužne bolesti u tvrđavi, pa čak i u franjevačkom samostanu. U srpnju su Turci kod Grocke g. 1739. strahovito potukli kršćansku vojsku i svečano ušli 7. rujna u Beograd. Mnogi su izbjegli i u Petrovaradin, noseći i vozeći što se spasiti dalo. Tako su beogradski isusovci donijeli sa sobom i orgulje.³⁷ Da nevolja bude veća, nastupila je nezapamćena zima. Dunav se zaledio da su išli sa zaprežnim kolima i stokom tamo-amo, a od gladi je uginulo mnogo marve.³⁸

Kad se samostan malo oporavio od tih zala, zamolio je gvardijan Ivan Berkić Dvorsku komoru god. 1742. da mu odobri po nižoj cijeni 200 tisuća komada opeke za gradnju zvonika i povišenje crkve za 6 stopa da bi se mogao otvoriti gornji red prozora, kao što je to i na isusovačkoj crkvi bilo. Naime, zapovjednik u Slavoniji markiz Guadagni — za kojega ljetopis veli da je, premda Talijan, uvijek bio protivnik redovnika — nastojao je kod Dvorske komore da franjevci ne dobiju od erara opeku po cijeni od 4 forinti i 25 krajcara za tisuću komada, nego da plate po 6 forinti. Po to je on prodao opeku petrovaradinskim isusovcima, a kroničar nadodaje da je toliko zaračunao i franjevcima u Brodu. Samostan se nagodio s građanskom ciglanom uz povoljniju cijenu.³⁹

Svu je građu bio priprvio gvardijan Berkić, ali nadogradnju crkve i otvaranje gornjih prozora izvršio je

nasljednik Petar Ivanović. Do tada je crkva, čini se, imala ravan strop, a potom je dobila drveni bačvasti svod sa susvodnicama nad gornjim prozorima. Ivanovića je ubrzo naslijedio o. Antun iz Budima, koji je potpuno dovršio crkvu god. 1747, opločio hodnike, u zapadnom širokom hodniku uredio oratorij s pogledom na glavni oltar i uz njega knjižnicu. Ispred samostana od ulice uredio je vrtić s cvijećem i ogradio ga letvama i stupcima od greda, što su preostale nakon gradnje starješine Ivanovića god. 1746.

Zadnji veći građevinski pothvat u starom samostanu, izgrađenom u kvadrat, bilo je svodenje hodnika na katu i triju ćelija u gvardijanatu. Sobe za provincijala i tajnika na katu nadsvodio je nadzornik gradnje lektor teologije Juraj iz Gradiške. Od velike sobe za studente filozofije načinio je 1753. 3 manje i bavio se mišlju da nadozida 2. kat na samostanu, ali, kako smo čuli, Njezino Veličanstvo je to apsolutno zabranilo s razloga koji nam zasad nije poznat.⁴⁰

d) Četvrto doba

Budući da je samostan bio neudoban za više od dvadeset članova, premda su 1757. studenti filozofije preseljeni u Arad, uspjelo im je da god. 1767. produže sjeverno krilo na istok prema kasarni. Kamen temeljac položiše 27. svibnja, a gradili su u prizemlju novu blagovaonicu i na katu sobe. Posao je priveden kraju god. 1771. Radove je nadgledao fra Antun Beganović. Nastavili su zidati i krilo s istočne strane, pa je stari samostan dobio dva nova krila u obliku okrenutog slova »L«.

Dovršenje istočnog krila u kojem je bila kuhinja, ostava i stubište na kat s ćelijama, oteglo se do mjeseca studenoga 1772. Izvođač radova bio je građevinski poduzetnik Franjo Maneth (1704—1775) iz Petrovaradina sa sinom Johannom. Obitelj se odlikovala velikom darežljivošću prema petrovaradinskim crkvama.⁴¹ O svome je trošku stari Maneth obnovio jako oštećenu crkvu i samostansko prizemlje, što je nanijela velika poplava god. 1770/71. Da bi spriječio prodiranje vode u crkvu, on je, kad se voda povukla, u mjesecu lipnju nasuo crkvu i sakristiju za stopu i pol i sve nanovo popodio šesterokutnim opekama, kao što je bilo i kod isusovaca. Zbog toga su se 1772. morale podizati i sve oltarne menze, pa su prilikom skidanja arhitektonskih dijelova oltari i popravljeni.⁴² Ne znamo što je bilo s brojnim grobnim pločama i natpisima u podu crkve, da li su oni izvađeni i nanovo ugrađivani, ili pak zasuti. No već je 19. XI. kraljevskom naredbom franjevcima bilo zabranjeno da pokapaju mrtve u svojoj crkvi.⁴³

³⁴ Prot., str. 27.

³⁵ Prot., str. 53, krilo str. 68.

³⁶ Prot., str. 106; AHFPZ, *Docum. abolit.*, br. 38 ad 26, gdje se kaže da je posvetio i 7 oltara za koje je izdao dokument.; J. Predragović, nav. dj., str. 36.

³⁷ Prot., str. 145—155 passim, potres i Grocka str. 149. Inventar župe sv. Jurja za god. 1785, str. 27 navodi da je pozitivu tekijskoj kapeli u lošem stanju, ima 4 registra i da je donesen iz Beograda.

³⁸ Prot., str. 154.

³⁹ Prot., str. 161—164. Na str. 163 kaže se da je opeka potrebna i za nadsvodenje svetišta (»fornix sanctuarii«). S. Gavrilović, nav. dj., str. 315, bilj. 152.

⁴⁰ Prot., str. 186.

⁴¹ Uz raznolik i čestu materijalnu pomoć gradskim crkvama, Manethovi su 1772. sagradili Kalvariju s 12 postaja, M. Lehmann, nav. dj., str. 99 sl.; crkva sv. Jurja dobila je 1777. veliku raskošnu monstrancu, rad bečkog zlatara, Lj. Vuja-klija, *Riznica crkve sv. Jurja u Petrovaradinu*, II, deo, Zbornik Muzeja primenjene umetnosti, Beograd 1982/1983, br. 26—27, str. 119—132, cit., str. 124. I dio ove studije izašao je u istom Zborniku 1981/1982, br. 24—25, str. 87—103.

⁴² Prot., str. 263.

⁴³ Prot., str. 278.

Nakon tih velikih popravaka i dovršenja istočnog krila na kat, samostan je ostao Manethovom sinu arhitektu Johannu dužan 500 forinti. Premda je duga bilo više, jer je stari Maneth gvardijanu otpustio 138 forinti, kad mu je došao 1772. čestitati uskrsne blagdan, dug se povlačio sve do 1778. Udovica Ana stoga je namirila sinu samostanski dug, a nevraćenu svotu pretvorila u misnu zakladu.⁴⁴

Nakon opisanih radova, nije se više gradilo, osim što je god. 1784. obnovljen dotrajali drveni toranj, sagrađen kao krovni jahač iznad prezbiterija. On je nešto smanjen i učinjen skladnijim. Križ je posrebrnjen, a lim obojen crvenom bojom.⁴⁵

Nažalost, ovdje prestaju kazivanja *Protokola*, pouzdanog vodiča kroz gotovo devedeset godina franjevačke opstojnosti u Petrovaradinu. Zadnja, gotovo znakovita bilješka, govori o strašnom nevremenu 26. VIII. 1784. koje je nanijelo veliku štetu Petrovaradinu...

4. Unutarnja oprema

U letimičnom pregledu nabrojiti ćemo najvažnije predmete iz fonda franjevačke crkve, koji su malo ogledalo kulturno-povijesnih ostvarenja u petrovaradinskom vojnom komunitetu u XVIII. st. Premda na rubu carstva i stalno izložen ratnim vihorima, Petrovaradin je u svoje životne potrebe uključivao i umjetnost, bilo da se radi o građevini, slici, kipu, obrtu, knjizi ili glazbi. Nažalost danas ne znamo ni za jedan predmet zlatarstva iz franjevačke crkve. Sve je završilo u budimskom skladištu »Vjerozakonske zaklade«, sve što je bilo vrednije: srebrnina i skupocjena paramenta.⁴⁶

Zbog ograničenog prostora ne možemo opisivati crkveni namještaj. Sedam oltara, osam kipova, desetak anđeoskih statua, brojni rezbareni pozlaćeni svijećnjaci i svjetiljke od srebra i kositra, deset velikih slika i 14 slika križnog puta (1732), dva velika pozlaćena srebrna lusteri, kovane rešetke, niz nadgrobni ploča, rezbarene klupe i velike orgulje, brojni srebrni zavjetni darovi, barjaci i ratne zastave govore nam o zasićenosti prostora umjetničkim predmetima, kakvoj-takvoj gospodarskoj osnovi i baroknoj religioznosti u okvirima vojno-urbanog života jedne tvrđave. Bilo bi zanimljivo pobliže istražiti htijenja i mogućnosti onog vremena u kojem je nastala i opremana crkva sv. Franje. Uza sva dijelom opravdana jadikovanja i svakodnevnu ugroženost i siromaštvo, to graničarsko stanovništvo stvaralo je i tražilo ljepotu isto tako kao i svagdanji kruh. Sva vojnička strogost i mrak bojišta nisu mogli zavesti diktaturu korisnoga nad lijepim. Iz uglavnom sačuvanog inventara isusovačke crkve, za kojom franjevci nisu htjeli zaostajati, još uvijek struji u naše doba ponešto od one vedrine i sjaja toliko proturječnog baroknog svijeta.

⁴⁴ OL, C-101, *Acta abolit.*, fasc. 49, fol. 463.

⁴⁵ *Prot.*, str. 333.

⁴⁶ Inventari, dopune, popisi razdijeljenih predmeta drugim samostanima i utrška od prodana vina: OL, C. 101, *Acta abolit.*, fasc. 49, fol. 441—455; AHFPZ, *Docum. abolit.*, Inventarium, br. 83, nisu označene stranice.

Glavni oltar bio je posvećen sv. Franji Asiškom s prizorom svečeve stigmatizacije. Oltar je podigao zapovjednik Slavonije general Löffelholz. Dva pokrajna oltara Dobrog Pastira i Snježne Gospe darovali su 1716. i 1718. kćerka i sin spomenutoga generala.⁴⁷ Luka Natali, beogradski biskup, moli ostrogonskog kardinala Saxoniju 12. IX. 1716. da mu dopusti da iz Pešte s ide u Petrovaradin da posveti franjevačku crkvu, gdje je general Löffelholz podigao divan oltar (»praeclarum altare«).⁴⁸ Ostali oltari bili su posvećeni sv. Križu, sv. Mariji Magdaleni, sv. Antunu i sv. Ani.⁴⁹

Čim se *Protokol* počeo voditi kao dnevnik, odmah imamo vijest 1728. da su za velike svetkovine i blagdane reda u bogoslužju sudjelovali osim orguljaša pjevači i instrumentalisti.⁵⁰ Sigurno da je građanstvo u franjevačkoj i isusovačkoj crkvi moglo čuti koncertnu glazbu, ali ne znamo od koje godine. Franjevci su imali zarana orgulje, a i isusovci su nabavili manje orgulje, pozitiv, god. 1713. i prvi put su svirale na Ignacijevu, a pjevao je franjevački zbor. Ovećim troškom kupili su isusovci u Beču 1727. bubnjeve (tympana), a god. 1731. spominju se kod njih i trublje za vrijeme mise.⁵¹

Namjesto prvih orgulja, za koje nije zapisano kad su nabavljene i koliko su imale registara, sagradio je franjevački brat laik Nikola Haring (konac listopada 1751. do 3. veljače 1753) nove orgulje.

Kućni historik ne spominje broj registara instrumenta, koji je nakon ukidanja samostana procijenjen god. 1787. na 150 fl.⁵² Ormar tih orgulja sagradio je brat franjevac Joakim Liesnhut, koji je došao u Petrovaradin iz Temišvara 15. IV. 1752. Stare orgulje je Haring otpremio u Zemun i ugradio ih u tamošnjoj franjevačkoj crkvi. A kad je iste godine popravio orgulje kod petrovaradinskih isusovaca, otišao je svojim putem bez pozdrava, odmetnuvši se u Njemačku, jer ga je gvardijan bezobzirno i neprestano tjerao na rad.⁵³ Na orgulje su postavljeni pozlaćeni kipovi Marije i Ivana uz križ i kralja Davida među dvama anđelima. Za njihovo bojanje dano je slikaru 30 fl.⁵⁴

⁴⁷ *Prot.*, str. 11, 12, 22.

⁴⁸ Prvostolni arhiv Ostrogon: AEV, sub Keresztély Nr. 662, p. 59—60.

⁴⁹ Inventar OL, C. 101, *Acta abolit.*, fasc. 48, fol. 446; AHFPZ, *Docum. abolit.*, br. 83; oltar sv. Križa spominje se god. 1724. *Prot.*, str. 24.

⁵⁰ *Prot.*, str. 27 »pulsantibus organis, timpanis, tubis et violinis« 2. VIII; isto 1729, str. 35; god. 1777, 13. V. otišla je minerska četa, ili 4. satnija u Moravsku, koja 12 godina mnogo pomagala instrumentima i pjevanjem u franjevačkoj crkvi, str. 303.

⁵¹ J. Predragović, nav. dj., 7, 10: 1773. isusovačka crkva je imala na koru 2 para bubnjeva, 3 trube, 4 violine, 1 violu i još neke instrumente. Arhiv Hrvatske, Zagreb: Slavenska general. komanda u Petrovaradinu, svežanj 11, *Inventarium*... 1773, 21, str. 5; inventar od god. 1785, u arhivu župe sv. Jurja u Petrovaradinu uz spomenute navodi i 3 nove trube, 2 lovačka roga, 3 nove violine, 3 stare viole (brač), 1 kontrabas, str. 14; prijepis inventara u: Arhiv Vojvodine, Sr. Karlovci, fond »Zapovedništvo utvrđenog mesta Petrovaradin«, kutija 8A g. 1786.

⁵² OL, C. 101, *Acta abolit.*, fasc. 49 fol. 446; AHFPZ, *Docum. abolit.*, br. 83. O gradnji orgulja: *Prot.*, str. 178, 186; stolar, str. 182.

⁵³ *Prot.*, 186.

⁵⁴ *Prot.*, str. 195.

Zvona su također nabavili dosta rano, ali točan njihov opis imamo oko god. 1765. Sva četiri bijahu teška 992 funte.⁵⁵

Zbog podvodna terena crkva nije imala kriptu niti kuća podruma. Poneki su označili obiteljske grobnice, ali većina je jednostavno bila ukopana u podu crkve, gdje je bilo mnogo ploča s natpisima. Među ukopanim su franjevci, časnici, dobrotvori i običan svijet. Nije nam poznata sudbina natpisa, a broj ukopanih se kreće oko 150. Samo za bitke kod Petrovaradina 1716. i oslobođenja Beograda 1717, odakle je dovezeno nekoliko poginulih časnika, pokopana su 24 viša časnika.⁵⁶

Franjevci su opsluživali i kapelu sv. Ivana Nepomuka kod mostobrana na lijevoj obali Dunava. Moguće da su je sagradili pontonjerci u čast svome zaštitniku, čiji se kult gotovo pomodno širio nakon Nepomukove beatifikacije god. 1721, odnosno kanonizacije god. 1729. Kapela se prvi put spominje god. 1729.⁵⁷

Pred crkvom je namjesto starog križa podignuto prilozima vjernika god. 1749. novo raspeće s kamenim kipovima Marije, Ivana i pod križem Marije Magdalene.⁵⁸

Uz standardni namještaj u samostanu, među kojim je bilo nekoliko zidnih i stojećih ura, spominjemo knjižnicu s 552 naslova u 652 sveska. Uglavnom su to bile knjige teološke, filozofske, kanonsko-pravne, homiletičke i hagiografske. Ali bilo je klasične i suvremene literature kao i povijesnih djela. Sve su te knjige »procijenjene« na ciglih 37 forinti i 43 krajcara!⁵⁹

I na kraju, za orijentaciju, spomenimo broj redovnika u samostanu za neke poznate godine. Do godine 1730:10—15; 1733:18; 1737:20; 1741:21; 1754:32, 1760:25; 1764:32; 1774:33; 1776:37; 1782:32; 1783:20; 1785:19; 1786:21 (Popis priložen na kraju protokola).⁶⁰

5. Ukidanje i pregradnja samostana

Već od god. 1767. radilo se u Beču na projektu smanjivanja samostana i broja redovnika. U prilog su se izjašnjavali i pojedini biskupi, zalažući se za jačanje biskupijskoga klera. Duhu državnog utilitarizma nisu odgovarali kontemplativni i centralistički vođeni redovi i samostani. U Srijemu se već polovicom XVIII. st. nastoji potisnuti franjevece, oduzimajući im redom župe, a ni srijemski biskupi N. Đivović (1749—1762) i M. F. Krtica (1773—1805) nisu im bili skloni. Čitav niz mjera protiv samostana proveden je do kraja vladavine Josipa II, čime je pojačano tutorstvo upravnih vlasti i činovništva nad redovnicima. Iz fonda ukinutih samostana osnovan je i financiran velik broj novih

župa, preko kojih je Car nastojao prilagoditi crkvene strukture svojim potrebama.

Samo tri dana nakon odlaska cara Josipa II. iz Petrovaradina otpočeo je dugo pripremani »juriš« na samostane. Dekretom od 23. V. 1783. likvidirano je do g. 1787. prema računima Upravnog arhiva u Beču 700—800 samostana. Za Ugarsku i Hrvatsku nije ustanovljen točan broj, pa je i zbir promjenljiv. Carski su povjerenici preuzimali samostanske građevine i dobra za »Vjerezakonsku zakladu«. Ne treba ni spominjati koliki su kulturni spomenici, kolike dragocijnosti i umjetnička djela uništeni, prodani u bescijeni, nestali i pronevjereni od »prosvijetljenog« činovništva.

Samostan sv. Franje u Petrovaradinu primio je 26. V. 1783. carsku naredbu preko Slavonske generalne komande u Osijeku da isprazni dva nova samostanska krila za buduću vojnu bolnicu. Tako je donekle udovoljeno molbama i prijedlozima, koji su redovito stizali iz Petrovaradina u Beč Dvorskom ratnom vijeću da se riješi goruće pitanje gradnje vojne bolnice. Na koncu je odlučeno po običaju vremena da se ne gradi novo, nego radije pregradi staro. Odmah je 7. kolovoza 1783. postavljen temelj jednokatnog krila sa zapadne strane, tj. od ulice.⁶¹ Tako je samostanskobolnički sklop dobio izgled pačetvorine s dva nutarnja nejednaka dvorišta (sl. 4). Radovi su dovršeni koncem mjeseca listopada iste godine. U prizemlju su dobivene dvije bolesničke sobe razdijeljene produženim hodnikom istočnog krila. Veća s 28 i manja s 10 kreveta. Isti je raspored učinjen i na katu. U sjeverno krilo, gdje je u prizemlju novi refektorij, useljeno je 14. VIII. 1783. oko 9 sati prije podne 28 bolesnika⁶² od predviđenih 30. U prizemlju istočnog trakta ostalo je sve isto, samo što su se zamijenili kuhari. Na katu je od učionice postala soba za 24 bolesnička kreveta, a do nje 2 sobe za bolničare, treća ugaona soba s jednom manjom u istočnom traktu određena je za stan bataljuskog kirurga. Od dvije srednje ćelije načinjena je nova kuhinja, do koje je bio stari zahod. Budući da nije zadovoljavao kapacitetom, nasuprot njemu, uz zapadni dvorišni zid, prizidan je u obje katne visine novi zahod. Stubište je ostalo staro u istočnom krilu. Ta je nova bolnica 1784. normirana za 134 bolesnika. Redovnicima su uređili na katu u istočnom krilu uz stubište sobu za kuhara, do nje, rušenjem pregradnog zida, od dvije sobe načinjena je kuhinja te dalje na sjever od jedne ćelije, hodnika i dvije sobe s pogledom na sjever nastao je refektorij. Pet stepenica u prizemlju i devet na katu u sjevernom krilu starog samostana povezivale su stari i novi dio kuće različit u nivou. One su uklonjene, a načinjene su nove za ulaz u podrumsku prostoriju, koja je izgleda naknadno napravljena za potrebe domaćinstva.

Logičan posljedak bijaše nova carska naredba od 6. srpnja 1786. da fratri potpuno i čim prije napuste sa-

⁵⁵ AHFPZ, *Docum. abolit.*, br. 38, ad 11.; zvona spominje Prot. 1728, str. 28.

⁵⁶ Prot., passim; AHFPZ, *Docum. abolit.*, tiskani popis pokopanih časnika u crkvi god. 1716, br. 35; M. Lehmann, nav. dj., 72, pretisak isprave str. 215 sl.

⁵⁷ Prot., str. 41.

⁵⁸ Prot., str. 168.

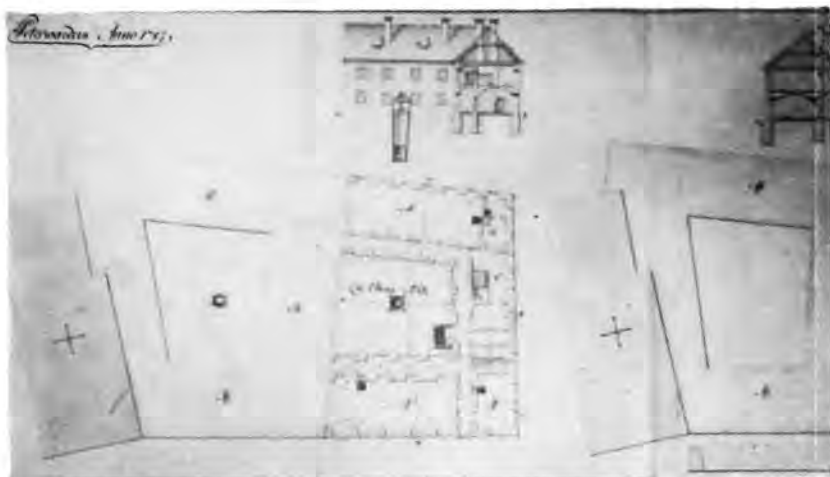
⁵⁹ AHFPZ, *Docum. abolit.*, br. 83; OL, C. 101. *Acta abolit.* fasc. 49, fol. 448—454; 533—540.

⁶⁰ AHFPZ, *Docum. abolit.*, br. 80; Tabula venerabilis familiae Petrovaradini 7. IV. 1785.

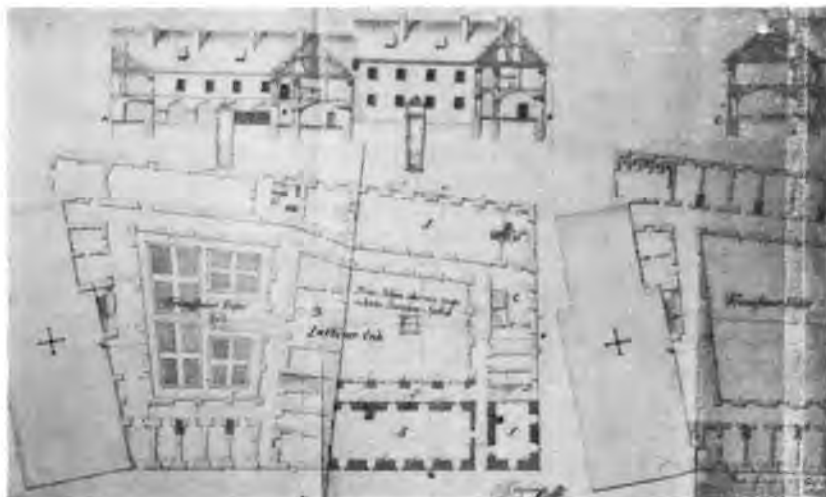
⁶¹ Prot., str. 328.

⁶² Isto.

4 Petrovaradin, prizemlje oduzetog i dograđenog novog dijela franjevačkog samostana za vojnu bolnicu. Izgled sjevernog krila i poprečni presjek južnog krila 1783/84. godine

4a Petrovaradin, tlocrt prizemlja franjevačkog samostana 1783/84. s nadograđenim bolničkim krilom S — Ratni arhiv u Beču

mostan, kako bi bolnica povećala svoj kapacitet na 300 kreveta. Generalna komanda u Petrovaradinu izvijestila je o tome dva dana kasnije đakovačkog biskupa Krticu.⁶²

Petorica franjevaca ostala su u Petrovaradinu kao duhovni pomoćnici, nastanjeni u župnom domu, u bivšoj isusovačkoj rezidenciji. Ostali su se razišli po provinciji.

Kraljevski povjerenik za ukidanje samostana bio je ilirski sudski tumač kod Slavonsko-banatske generalne komande J. Klacsanyi. Kasnije su ga suspendirali i kaznili god. 1789. zbog malverzacija u tom poslu.⁶³ Namještaj i oprema samostana i crkve skupa s nekretninama procijenjeni su na 6.220 forinti i 46 ½ krajcara. Za zgradu je vojska trebala isplatiti »vjerzakon-

skoj zakladi«, kojoj je pripala sva imovina, 3.280 fl. i 34 ½ Xr., ali to se dugovanje potezalo još i u XIX. st. Bez obzira na umjetničku vrijednost izrade, srebrnina je procijenjena samo prema vrijednosti metala na iznos od 1029 fl., 32 ½ Xr. Ona je skupa sa skupocjenim paramentima predana Novosadskom stolnom uredu da je pošalje u budimsko skladište crkvenih predmeta Ugarskog namjesništva.⁶⁴ Predmete bez veće vrijednosti s utrškom od mnogo prodanih akova samostanskog vina podijelio god. 1788. provincijal uglavnom slavonskim franjevačkim samostanima.⁶⁵

⁶² OL, C. 101. *Acta abolit.*, fasc. 49, fol. 557 sl.

⁶³ AHFPZ, *Docum. abolit.* br. 87, 91—101; OL, C. 101. *Acta abolit.* fasc. 49, fol. 481—492. Samostan u *Zemunu* dobio je svečanu crvenu i zelenu kazulu; u *Iloku* 1 ornat, sat i 143 knjige; u *Vukovaru* 1 baldahin, 2 ornata, 7 kazula; u *Šarengradu* 2 ornata, veliki križ, kip sv. Antuna s 2 anđela, sat i pečatnjak; u *Osiijeku* 6 ornata, 1 dalmatiku, 1 pluvijal, 1 uru s njihaljkom, odjeću za kip BDM; u *Mohaču* 1 ornat; *župe Hrtkovci* i *Nikinci* g. 1787. po 3 kazule te crni plašt za Hrtkovce s kadionicom: nav. mj. fol. 559.

⁶² AHFPZ, *Docum. abolit.*, br. 82, prijepis pisma.

⁶³ OL, C. 101. *Acta abolit.*, fasc. 49, spisi fol. 565—583; zapisnik i mišljenje komisije, fol. 569—574.

5 Petrovaradin, ukinuti franjevački samostan 1786. Tlocrt prizemlja u vrijeme pregradnje i djelomičnog rušenja starog samostana. Dvorišni izgled sjevernog krila s djelomično zazidanim arkadama. Planirano je nasipanje dvorišta i povišenje bunara. — Ratni arhiv u Beču

Zgrada starog samostana odmah je pretrpjela velike građevinske preinake. Iz plana od god. 1786. (sl. 5) vide se provedene i predviđene promjene za narednu godinu. Nestalo je staro istočno krilo, da bi ustupilo mjesto kolnom prolazu, koji je vjerojatno probijen 1787. U sjevernom i južnom krilu srušeni su gotovo svi pregradni zidovi. Radi ujednačavanja pravca hodnika s hodnicima bolničke zgrade od god. 1783. porušene su sjeverne i južne arkade, a ozidani su novi hodnici, odnosno trijemovi s poluarkadama u prizemlju i na katu. Time je unutarnje dvorište smanjeno, ali su proširene prostorije, jer su stari hodnici srušeni. Zacijelo su se uslijed tako radikalnog zahvata morali rušiti i svi svodovi u prizemlju i na katu. Car je naredio da se i sva krila čak i u novoj bolnici povise za pet stopa, što znači da se moralo skidati i mijenjati i samo krovšte. Dvorište je u starom samostanu tom zgodom nasuto i povišeno skupa s bunarom pa je tvorilo nakon rušenja starog istočnog trakta cjelinu s bolničkim dvorištem pačetvorinasta oblika.

Crkva je još nekoliko godina zadržana za bogoslužje, ali njezina lađa preuređena je drvenim pregradama i podovima u žitnicu s četiri etaže (sl. 6, 7). Moguće da su oltari ostali iza daščanih pregrada u lađi sve do god. 1808. Njihova potonja sudbina zasada nije poznata.⁶⁶ Budući da Slavonska generalna komanda, doseljena iz Osijeka u Petrovaradin 25. VII. 1783,⁶⁷ nije imala odgovarajućeg smještaja, otpočela je god. 1808. skupa adaptacija franjevačke crkve za njezino sjedište. Tu zgradu suvremenik smatra najvećom i najudobnijom te vrste u Slavoniji.⁶⁸ Crkva je podijeljena na tri katne

visine, zazidana su glavna ulazna vrata, otvoreni na pročelju novi prozori, svi su barokni ukrasi »obrijani«, a duž istočnog zida u svim visinama načinjeni su nad-svođeni hodnici, dok su stropovi napravljeni od oblica. Pregradnju nam zorno predočuju snimci objekta od god. 1820 (sl. 8, 9, 10). Tom je zgodom uklonjen i zvonik, a neka su zvona dospjela u druge petrovaradinske crkve.⁶⁹ Ne zna se kojim povodom je u XIX. st. uklonjen pročelni zabat, kad je namjesto njega krovšte dobilo i slijev prema ulici. Tada je horizontalni vijenac, koji je dijelio donji pojas i zabat crkve, postao potkrovnji, a fasada izgubila svaku raščlambu. Također su za popravka krovšta koncem XIX. st. uklonjeni brojni i lijepi tavanski prozori (»Gauben«) i zamijenjeni, kao i na svim ostalim zgradama u podgrađu, ružnim limenim svjetlenicima.

Valja nam spomenuti da je god. 1835 (?) bolnica proširena;⁷⁰ sazidana su dva nova krila na kat, i to kao produžetak istočnog trakta na sjever za nekih 33 m i toliko na zapad. Sagrađeno je 6 dvorana, stubište i, odvojeno na istočnoj strani, zahodi. Nastalo je novo dvorište, koje sa zapadne strane nije bilo zatvoreno četvrtim krilom, nego zidom i prizemnicom (1845. sl. 11). Tu je soba za seciranje kamo je premještena i

potvrđuju službeni spisi; KAW, HKR-Index, Depart. Lit. B navodi prijedloge u tom pravcu g. 1805, 6. 44; 1806, 4. 15; 1807, 7. 45 i 1808: »Die dasige ehemalige Franziskaner Kirche zu einigen Generalkommando Kanzleien und Beamten Wohnungen herzustellen wird angetragen. Plan und Kosten Überschlag. Ausweisung der hierzu erforderlichen Geler ex Camerale, dann Eintheilungs Plan, 2. 102«.

⁶⁹ I. Kukuljević Sakcinski, nav. dj., str. 180, br. 599; str. 181, br. 602.

⁷⁰ S. Jovin, *Vojna bolnica u Petrovaradinu*, rkp. predavanja g. 1985, str. 5. Nepoznavatelju objekta nije jasno da li autor misli na spomenute traktove.

⁶⁶ P. Károly Harmath iz N. Sada usmenoo mi je priopćio da se neki oltari nalaze u katol. crkvi u Titelu, koja je sagrađena g. 1812.

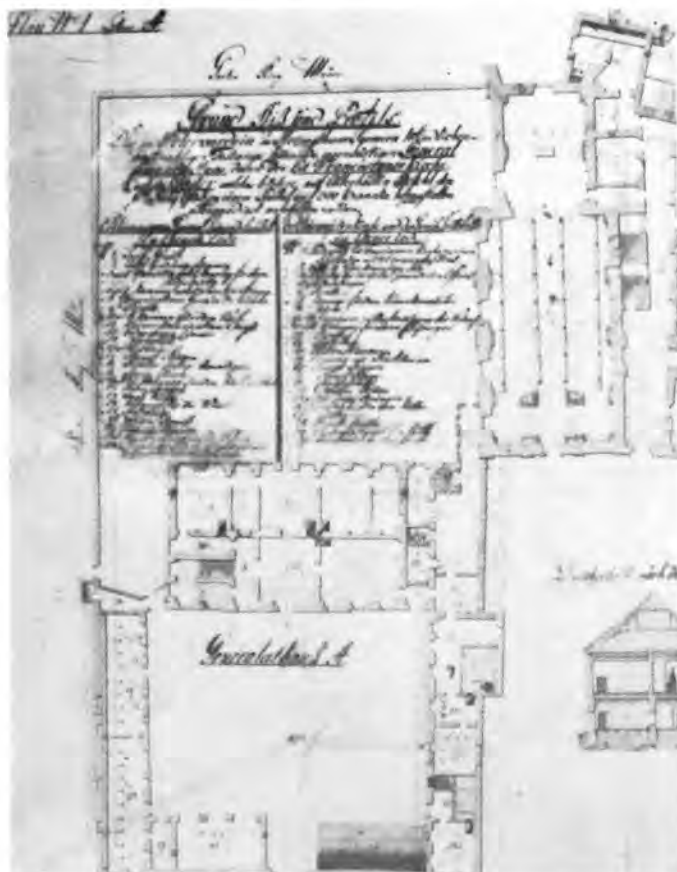
⁶⁷ *Prot.*, str. 378.

⁶⁸ F. Schams, nav. dj. str. 39 navodi godinu pregradnje 1807, a na str. 151 god. 1808. Zadnji podatak je pouzdaniji jer ga

mrtvačnica iz bivše sakristije. Sedamdesetih godina XIX. st. bolnica je mogla prihvatiti 374 bolesnika.⁷¹

Planove za samostansku pregradnju god. 1783. i 1786. načinio je inženjer major Boulange, koji se potpisao i na planu tvrđave od god. 1774. Pregradnju crkve vodio je inž. kapetan E. Bárány von Szenetzey. On je 1805. izradio i nacrt za uređenje glavne fasade nove vojne bolnice (sl. 12). Naime, zna se da je fasada samostana bila prema dvama suvremenim opisima trošna.⁷² Jamačno je žbuka za vrijeme pregradnje 1786/87. otučena. Pročelje je valjda imalo kakvu barem skromniju raščlambu. Današnji izgled je bez ikakvih ukrasa, čak i bez profilacija oko prozora. Možda je to odraz radikalizma i vojne trijeznosti, za koju je činovička arhitektura znala da caru odgovara. No ova puristička »obrada« očitno da nije bila ni po ukusu suvremenika, jer se Bárány v. Szenetzey ne bi bio trudio oko zgodnog klasicističkog rješenja s trokutastim zabatom u kojem je carski orao s vojnim simbolima. Prizemlje je rustificirano, a tako i uglovi, naglašavajući čvrstoću objekta. Simetrične otvore lijevo i desno od ulazne kapije ponavlja harmonično kat s petnaest uokvirenih prozorskih osi. Stroga jednostavnost pročelja, naglašen horizontalizam i plošnost fasade s timpanom na čelu nije bez ljepote. Šteta da je sve to ostalo samo na papiru.

6 Petrovaradin, tlocrt franjevačke crkve preuređene za žitnicu, kraj XVIII. st. — Ratni arhiv u Beču

⁷¹ KAW, KS, Inland C. VII-Peterwardein Nr. 30, *Memoire über die Festung Peterwardein*, str. 129.

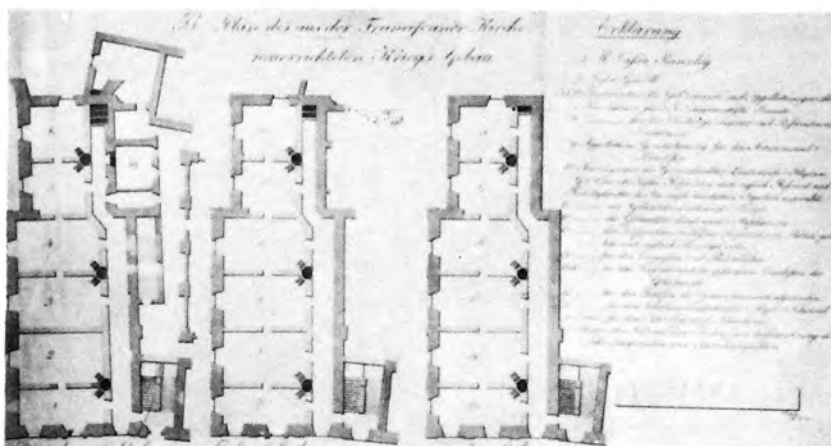
⁷² F. W. v. Taube, *Historische und geographische Beschreibung des Königreichs Slavonien und des Herzogthums Syrmien*... Leipzig, 1777/78, 3 Bde; srp. prijevod: *Opis Slavonije i Srema*, Zbornik Matice srpske za književnost i jezik IV (1956—57), str. 219; F. Š. Engel, *Opis Slavonije i Vojvodstva Srema* (1786) ZMS, za knj. i jezik, XX/1 (1972), str. 195.

II. ARHITEKTURA

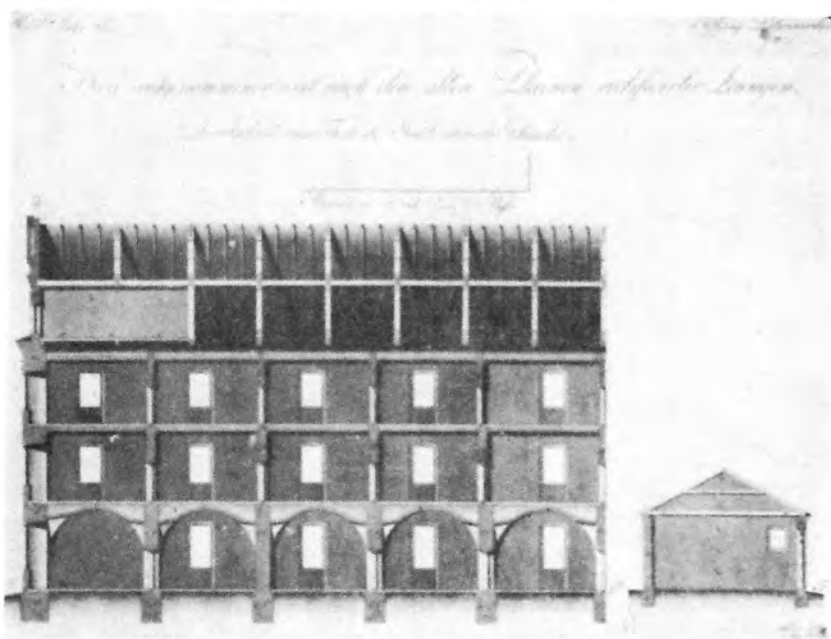
O bivšem franjevačkom samostanskom sklopu u Petrovaradinu moramo govoriti oprezno, onoliko koliko dopuštaju izneseni povijesni podaci i nepotpuni građevinski snimci nakon ukidanja i prekida tadašnjeg

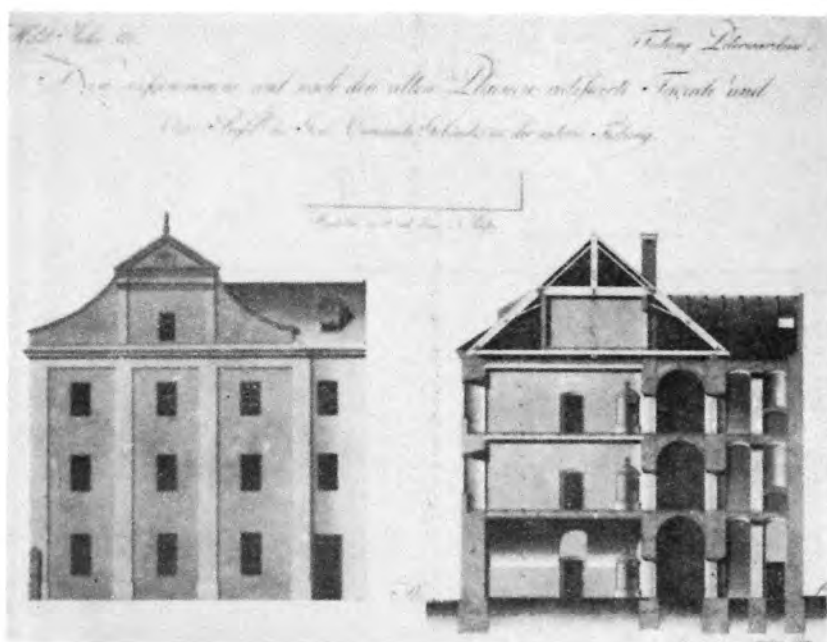
7 Petrovaradin, poprečni presjek bivše franjevačke samostanske crkve pregrađene u žitnicu i glavni izgled crkve i samostana 1787. (?) godine — Ratni arhiv u Beču

8 Petrovaradin, plan pregradene crkve sv. Franje za Generalnu komandu. Tlocrt prizemlja, 1. i 2. kata 1820. godine — Ratni arhiv u Beču

9 Petrovaradin, crkva sv. Franje nakon pregradnje, uzdužni presjek 1820. godine — Ratni arhiv u Beču

10 Petrovaradin, crkva sv. Franje nakon pregradnje. Izgled pročelja i poprečni presjek 1820. godine — Ratni arhiv u Beču

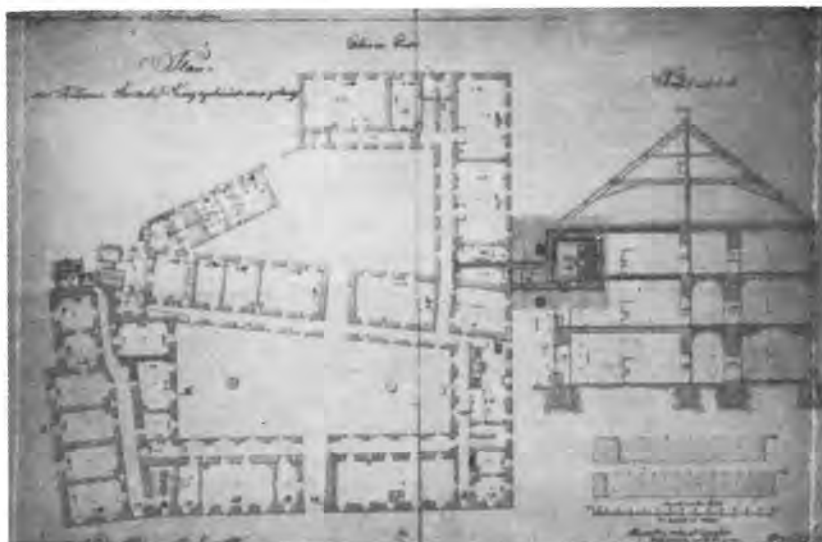
jedrog života u ovom srijemskom samostanu. Planovi nisu uvijek datirani niti popraćeni tekstovima iz kojih bismo pouzdanije znali kako su i da li su predviđene pregradnje i preinake zaista i provedene. Podaci s obzirom na veličine samo su približni. Originalni planovi nisu više pristupačni, a stare mjere na snimcima nisu sasvim čitljive pa je zabuna u čitanju i preračunavanju lako moguća. Također nam nije bilo moguće provjeravati podatke i snimati na samome mjestu. Ali ipak se nadamo da ćemo i pored pokojeg krivog zaključka budućem istraživaču ove krajiške arhitekture pružiti pouzdan oslonac.

1. Opis samostana

Radi lakšeg opisa samostanskog sklopa, prvo ćemo ukratko prikazati samostanska krila i potom crkvu, iako je ona s njima srasla u jednu građevinsku cjelinu.

Pri opisu pojedinih samostanskih krila upotrebljavat ćemo čiste pravce s obzirom na strane svijeta, premda položaj objekta odstupa od toga na jugoistoku.

Samostan je tipičan primjer funkcionalne redovničke arhitekture nastale u duhu tradicije XVII i XVIII. st. Unatoč polustoljetnoj gradnji, prvobitni sklop na građevinskim snimcima ostavlja dojam da je sagrađen odjednom. Pročelje samostana gleda na jug, odakle je bio ulaz u crkvu i kuću s današnje Ul. braće Radića. Kolnog ulaza nije bilo s ulice, nego je on 1786. probijen, a danas opet zazidan. Glavni ulaz u samostan bio je na istočnoj strani zgrade, kroz vrt. Između samostana i crkve postojale su veze u prizemlju i na katu kao spojevi s prezbiterijem i pjevalištem, propovjedaonicom i prolazom ispod kora, a čini se da je bio i prolaz u generalat tj. kroz njegov vrt, koji se sterao uzduž zapadne strane crkve.

11 Petrovaradin, tlocrt prizemlja bivšeg franjevačkog samostana s dogradnjama 1874. godine — Ratni arhiv u Beču

12 Petrovaradin, projekt pročelja bivšeg franjevačkog samostana pregrađenog u vojnu bolnicu. Poprečni presjek pročelnog krila predloženog da se povisi i ujednači desna niža strana od kapije s lijevom višom. Ing. E. Barany v. Szenetzey 1805. godine — Ratni arhiv u Beču

gdje nije ostao gotovo nijedan stari pregradni zid. Svakako se nastojalo uskladiti pravac hodnika s južne i sjeverne strane, pa kako je novi dio samostan bio širi od starog za čitavu širinu hodnika, plan je odredio da se sruše sjeverne i južne arkade i zidaju novi hodnici s poluarkadama u prizemlju i na katu. Tom zgodom su se morali rušiti svodovi u prizemlju, jer su u oba krila prostorije proširene za širinu bivšeg hodnika rušenjem nutarnjih uzdužnih zidova. Dakle, ostali su pošteđeni vanjski zidovi samostana, a sve ostalo je znatno preinačeno.

Tako proširena krila imala su na sjeveru u presjeku 12 m širine, na jugu 10,70 m, a istočno (novo) krilo ostalo je nepromijenjeno, tj. 9,20 m širine. Moramo imati na umu da je staro istočno krilo potpuno srušeno 1786/87. da bi se na tome mjestu načinio kolni ulaz, odnosno prolaz. Tada se oba dvorišta spojena, dobivši trapezast izgled, a staro je dvorište nasuto i povišeno skupa s bunarom, kojem se na istoku pridružio još jedan bunar, pa tako dvorište nakon spajanja i ujednačavanja ima dva.

Zapadno krilo ostalo je neizmjenjeno, sve dok crkva nije bila pregrađena. Početna mu je širina s juga 3,15 m, a završna na sjeveru 9,30 m, gdje su zbog suženog prezbiterija i sve šireg hodnika uklopljene po dvije prostorije u prizemlju i katu.

Zapadni hodnik potpuno je izgubio svoju prvobitnu spojnu namjenu kad je 1808. pregrađivana crkva u kojoj je duž istočnog zida u lađi i svetištu načinjen novi hodnik u sve tri katne visine.

Danas je, bez provjeravanja na licu mjesta, teško sa sigurnošću utvrditi koje je sve preinake objekt zaista pretrpio pregrađivanjem za Vojnu bolnicu.

Sigurno je da su u bolničkim sobama novi bačvasti svodovi sa susvodnicama i križni u hodnicima. Njihova je debljina 0,16, odnosno 0,32 m. Vanjski su stari zidovi ostali pošteđeni. U prizemlju su oni debeli 1,26 m, a na katu 0,95 m. Hodnici su na katu dijelom svodeni, a međukatna konstrukcija je od grednih oblica. Dvorište je (staro) smanjeno na sjeveru za oko 1,80 m, a na jugu za čitava 3 m, zbog ujednačavanja hodnika s krilom od god. 1783.

Carском je naredbom 1786. trebalo povisiti za 5 stopa kako već izgrađeni objekt bolnice, tako i stari samostan također predviđen za bolničku pregradnju. Sigurno se u tim proširivanjima i povisivanjima moralo skidati i preinačavati krovne. Ono je zadržalo na svim krilima dvoslivni krov, pokriven biber-crijepom. Stari krov je dijelom bio pokriven dašćicama (šindrom). Tada su i dimnjaci premješteni i dobili su jednostavne kape. Pregradnja ipak zbog velikih izdataka nije sasvim ujednačila visine prozora na dvorišnim stranama, niti je provela otvaranje poluarkada u novom dijelu zgrade, po kojima je objekt postao nalik jednokatnim kasarnama s poluarkadama, kojih ima osim u Petrovaradinu i u ostalim mjestima Vojne krajine.

2. Opis crkve

Sve su današnje srijemske crkve, osim iločke i šarenogradske, koje su zapravo obnovljene i barokizirane

kasnogotičke građevine, sagrađene poslije franjevačke i isusovačke crkve u Petrovaradinu. Prva je tijekom vremena uništena, a druga je i danas svjedok brzog baroknog prožimanja rubnih područja nekadašnje carevine. Nakon uspješno okončanih ratova s Turcima u Srijemu se snažno odvija tipizirano oblikovanje naselja, koje je u krajiškim mjestima provodila vojna uprava iz središnjih ureda.⁷³

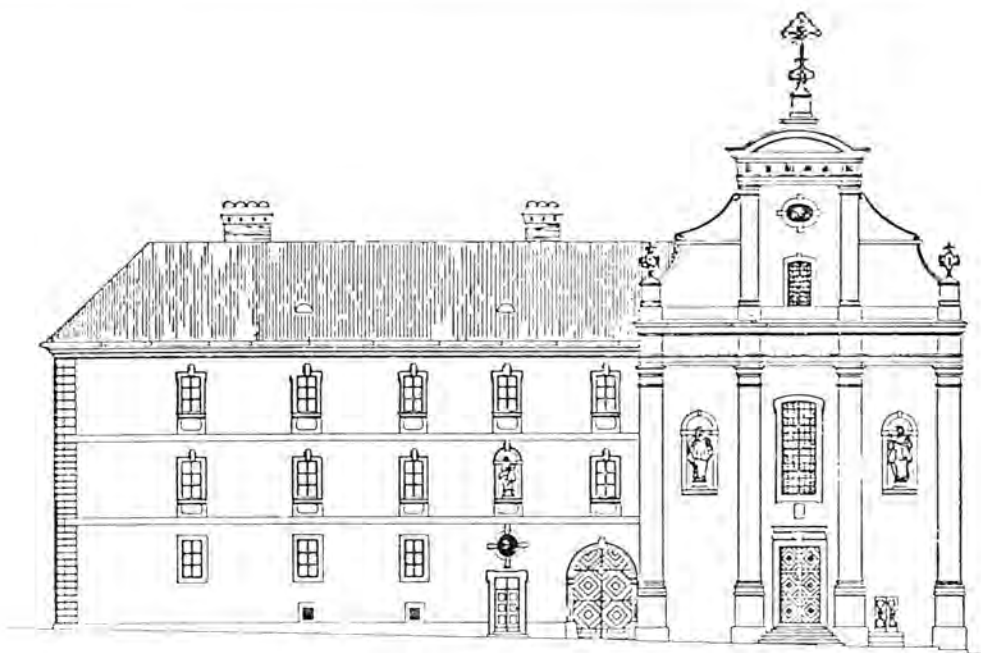
Dvije spomenute redovničke crkve u varadinskoj tvrđavi primjeri su još netipizirane crkvene gradnje, koju promiču redovnici upoznati s bezbrojnim varijacijama takve sakralne gradnje po gradovima srednje Evrope. Oni s manje troška i raskoša prilagođuju stil svoga vremena mogućnostima i potrebama stanovite reprezentacije pa i u teškim gospodarskim prilikama prve polovice XVIII. st. u Srijemu. Kolika je snaga toga novog fascinantnog stila, koji odražava radost i sintetizira na svojstven način bogoštovlje i čovjekoljublje, sakralnost i čulnost, ljudsko, a time i univerzalno, ogleda se i u osebnijoj simbiozi po fruškogorskim pravoslavnim manastirima. Na granicama Zapada i Istoka nestaje u umjetnosti granica, odbojnosti i isključivosti. Barok rađa duhovna prožimanja i evropeizaciju. Isusovci, fratri i kaluđeri grade samostane poput gospodarskih dvorova s crkvama punim šarenila i sjaja, kroz koji napaćenom i duhovno gladnom čovjeku progovara »ecclesia triumphans« Istoka i Zapada.

Neznani graditelj u petrovaradinskim crkvama (sl. 7, 13, 14) pokazuje osjećaj sklada i stilske vrijednosti, koju ostvaruje u skromnijim mogućnostima i okvirima vojne arhitekture. Sukladno baroknom osjećaju pročelje nije zanemareno, nego se razigrano obraća promatraču.

Četiri plitka pilastra vertikalno raščlanjuju pročelje franjevačke crkve, završavajući kapitelima ispod jače profiliranog horizontalnog vijenca, što dijeli donji pojas crkve od mekog začelja. Dva srednja pilastra nastavljaju svoj put u vis da ponesu trokutasti zabat u kojem je u štuku načinjen zrakasti istostraničan trokut s »Božjim okom«, simbolom sv. Trojstva i božje pravde i sveznanja. Dva vanjska pilastra se u zabatu ne nastavljaju, nego samo proviruju iz vodoravnog vijenca. Oni nose volute kojima završava dva puta uvijeni vjetrobranski zid s ukrasnim vazama.

U srednjem polju donjeg pojasa nalazi se nešto bogatije profiliran portal sa po dva stupa sa strane, koji se sužuju prema kapitelima ispod profiliranog arhitrava. Iznad njega je presječeni zabat s dva akroterija u koji se spušta ukrasna štuko-plastika, koja se bujno oviija oko klupice, velikog korskog prozora segmentnog zaključka. Ritmička pokrenutost pročelja pojačana je nišama u pobočnim poljima, koje su natkrivene školjkama i oživljene ornamentima geometrijskih i biljnih oblika. Moguće da su u nišama bili kipovi kao i na isusovačkoj crkvi.

⁷³ Đ. Cvitanović, *Idejni nacrti za gradnju tipiziranih crkava u Vojnoj krajini*, Vojna krajina. Povijesni pregled-historiografija-rasprave. Uredio D. Pavličević, Zagreb 1984, 411—429.

14 Petrovaradin, pročelje rezidencije i crkve sv. Jurja

Na zabatu se ponavlja raščlamba donjeg pojasa s nešto manjim nišama i elipsoidnim prozorom za osvjetljavanje tavana. Tako se na ovom pročelju, raščlanjenom po šemi rimskih baroknih crkvi, lijepo očituje i stav franjevacu prema svijetu, njihova okrenutost čovjeku i vanjskoj djelatnosti reda u posttridentskoj obnovi.

Unutrašnjost ove jednobrodne građevine usklađena je s njezinom vanjštinom. Ona nije natrpana i djeluje čisto i jednostavno. Izduljena visoka dvorana, koju sa zapada osvjetljuje dvanaest prozora, nadsvođena je drvenim polubačvastim svodom sa susvodnicama iznad gornjih prozora. Na desnoj su strani prozori uglavnom zazidani zbog samostanske zgrade, pa su zadržane samo prozorske niše, koje raščlanjaju zidno platno. Pačetvorinastu lađu ponavlja isto takav uži prezbiterij s ravnim zaključkom. U sredini zabata nalazio se okulus, vjerojatno ukomponiran u glavni oltar radi njegove efektivnije rasvjete. Takav prozor ima i začelje isusovačke crkve, samo je on zazidan kad je sagrađen 1774. današnji veliki oltar. Visina crkve je oko 13 m, dok je sv. Juraj za metar viši. Između prozora su plitki pilastri koji sežu do pod vodoravni vijenac, bogato profiliran, koji opasuje cijelu crkvu, naglašavajući statičnost i mir u prostoru. On usmjeruje pogled posjetioca prema transcendentnom svijetu predočenom u apsidi na glavnom oltaru. Crkva nije bila oslikana, nego jednostavno obijeljena kao i isusovačka, čime je još više naglašena racionalna elegancija jednostavne arhitekture i njezina suzdržanost u kojoj je dominiralo sedam raskošnijih marmoriziranih oltara. U dnu lađe bilo je podignuto pjevalište na dva jaka profilirana stupa i tri luka s koskom ogradom od kovanog željeza.

Debljina zidova ove crkve, koja nije imala kripte, iznosi 1,26 m. Za razliku od isusovačke crkve, koja je na

višem terenu, to se ovdje nije dalo provesti zbog podvodna zemljišta.

Zvonik se nalazi iznad prezbiterija kao dosta visok krovni jahač, koji bijaše logičan zaključak kaskadnog ritma južne fasade petrovaradinske tvrđave.

* * *

Nakon ukidanja samostana postupno je opustošen i u svom vanjskom izgledu banaliziran ovaj značajan objekt u tvrđavi. Na tom malom prostoru svaka je ulica imala svoju slikovitu vizuru, svoj arhitektonski akcent, kojeg je stvorio život. Klasicizam je mogao ostaviti traga planiranom izgradnjom česme ili vodoskoka na Paradnom trgu (danas Tomislavov trg), ali su ratni troškovi početkom XIX. st. progutali sredstva tvrđave i prisilili na štednju.⁷⁴ Promenadna ulica u kojoj se nalazila franjevačka crkva danas ne pruža prolazniku ništa zbog čega bi je posjetio i u njoj zastao. Zadnju devastaciju obavili su neki filmadžije sasjekavši u njoj stoljetnu lipovu aleju, jer im se nije uklapala u scenu. Ostala je pustoš i nered, odraz stanja u srcu i duši tih dotičnika.

Zbog izgleda cjelokupnog ansambla, koji je uglavnom još preživio, ne bi bilo preporučljivo konzervirati sadašnje pročelje bivšeg samostana kod buduće generalne sanacije tvrđave. Ovaj spomenički kompleks trebalo bi ponovo prezentirati, što se fasade tiče, onako ka-

⁷⁴ F. Schams, nav. dj., str. 115 sl. Razlog odugovlačenja je smanjenje gradskih izdataka uslijed (napoleonskih) ratova. On se nada da plan neće zadugo ostati samo pobožna želja, ali nade ni danas nisu ispunjene.

kav je bio do radikalne adaptacije god. 1808. Uspostava i nizanje pročelja različitih stilskih oznaka vratilo bi ulici njezin najznačajniji akcent i obilježje stare povijesne ulice. U tom promenadnom prostoru trebalo bi zasaditi drveće, koje je građaninu nadoknaka za šumu, koja se sve više od njega udaljuje.

Može se pretpostaviti da suvremena bolnica ne može adekvatno koristiti prostore nastale prije više od dvjesto godina i da će u bliskoj budućnosti napustiti zgradu. To je htjela bolnička uprava već početkom XIX. st. tražeći premještaj u tvrđavski rog, prema Sr. Kamenici. Zgrada bi mogla poslužiti Novosadskom sveučilištu za institute, knjižnice i sl. Zamisliv je smještaj i kakve akademije. Ali prednost bi trebalo dati korisniku koji ima izgleda da će se najduže koristiti zgradom. Kontinuitet treba zajamčiti zbog granica prilagodivosti starog objekta novim potrebama. Ne smije se smetnuti s uma da je imponantna zgrada starac, kojem je potrebna primjerena metoda stručne konzervatorske njege i liječenja.

Od rata na ovamo radilo se prilično na zaštiti graditeljskog nasljeđa i na očuvanju fortifikacijsko-urbane ambijentalne cjeline petrovaradinske tvrđave,⁷⁵ ali taj je rad po svojoj naravi sine fine.

Ova naša subjektivna razmišljanja o budućem korištenju i prezentaciji spomeničkog kompleksa završavamo pomišlju da bi budući stoljetni korisnik mogao biti »Arhiv Vojvodine« koji još nema svoje vlastite zgrade, a ima bogate arhivske fondove. Budući da je prostor ogroman, mogao bi mu se u kojem krilu pridružiti i »Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture« s kojim je autor ovog članka ne tako davno zajednički tražio prostorije za smještaj zavodskih slikarskih ateljea i radionice.

U slučaju realizacije tih ideja, pročelju bivšeg samostana priličila bi fasada inž. Bárány v. Szenetzeyja od god. 1805. jer se komparativno gledano najbolje uklapa u spomeničku cjelinu tvrđave. Nadamo se da nam se neće zamjeriti ovaj mali izlet u današnjicu, kojoj, zapravo, i želi poslužiti ovaj necjeloviti povijesni prikaz građevinskog razvitka jednog zaboravljenog spomenika kulture.

⁷⁵ S. Jovanović, *Zaštita graditeljskog nasljeđa u urbanim strukturama Vojvodine* u: Građa za proučavanje spomenika kulture Vojvodine, N. Sad 1978, br. VII—VIII, 89—120 s ilustracijama. Konkretni primjeri iz Petrovaradina, str. 89—90, 97—105 fotografije s 3 priloga crteža; O problematici i programu uređenja tvrđave prilog istog autora u *Gradi* br. VI—VII, 70—89 + 3 table, Petrovaradin (N. Sad) 71—73.

Zusammenfassung

DAS AUFGEHOBENE FRANZISKANERKLOSTER IN PETERWARDEIN

Peterwardein (Petrovaradin), einst im Königreich Slawonien in Komitat Syrmien, ist das markanteste Wahrzeichen an der Donau in der ehemaligen Militärgrenze und die grösste Festung der alten Monarchie gewesen.

Die Festung ist seit 1692 neu aufgebaut. In der Unteren Festung (Wasserstadt) liessen sich 1693 Jesuiten und 1695 Franziskaner nieder. Die Zivilbevölkerung von Peterwardein war nach dem zweiten Türkenkrieg Österreichs katholisch, in der Festung überwiegend deutsch und in den Vorstädten kroatisch.

Die beiden Orden begannen gleich nach dem Frieden von Karlowitz (Karloveci) 1699 ihre Kirchen und Residenzen in der Unteren Stadt zu bauen. Der Festungskommandant General Theodor von Nehem († 1713) legte den Grundstein für die einschiffige Klosterkirche des hl. Franz von Assisi (37 m lang und 14,28 m breit), die von einem weiter nicht bekannten Baumeister errichtet wurde. Unsere Vermutung geht dahin, dass die Pläne für die Franziskaner und die Jesuiten der Festungsingenieur Michael von Wamberg († 1703) geschaffen hat, der in der Franziskanerkirche begraben ist. Beide Kirchen zeigen auffallende architektonische Ähnlichkeit und fast die gleiche Grösse auf, die auch durch den beschränkten Baugrund in der Festung und die Rivalität der Orden bedingt war.

Die zweihundertjährige Wiederkehr der Aufhebung dieses Klosters (6. 7. 1786), das ab 1713 ein Philosophie- und seit den dreissiger Jahren des 18. Jh. s ein Theo-

logiestudium für den Ordensnachwuchs beherbergte, ist ein Anlass, die Baugeschichte dieses Klosters anhand des Quellenmaterials darzustellen. Da über diese Gründung des ausgehenden 17. Jh.s bis heute fast nichts geschrieben wurde, versucht der Verfasser dieses Beitrags aus dem Quellenmaterial des Franziskanerarchivs in Zagreb, des Staatsarchivs in Budapest und des Kriegsarchivs in Wien eine kleine Vorarbeit für die längst fällige Monographie der Festung und der Stadt Peterwardein zu liefern.

Nach der Aufhebung der Jesuitenresidenz 1773 und des Franziskanerklosters wurden archivalische Unterlagen nach Betreffen auseinandergerissen und gelten heute mehrheitlich als verschollen. Darum gelang es auch dem Verfasser nicht festzustellen, wer die Leute waren, die die Pläne zeichneten, ausführten und die ansehnliche Innenausstattung schufen. Nur die Bauherren und die Baugeschichte, die in mehreren Etappen bis 1772 erfolgte, sind uns fast durchwegs aus dem Klosterprotokoll (1695—1784) bekannt.

Der Rohbau wurde bald fertig, aber die Kirche nur langsam durch die Wohltäter vollständig ausgestattet. Sie ist nicht geostet, sondern der Bausituation in der Festung entsprechend ist das Presbiterium nach Norden gerichtet. Die Wandgliederung des Langhauses und des Presbyteriums verleiht dem Bau Ruhe und Nüchternheit und machte bestimmt, wie auch die Jesuitenkirche, auf den Besucher einen feierlichen Eindruck. Die vertikale und horizontale Gliederung der Fassade

schliesst mit einem dreieckigen Giebel ab. Sie wirkt flächig und besitzt eine gewisse Monumentalität.

Im Jahre 1743/44 ist die Kirche, da eine zusätzliche obere Fensterreihe angefügt wurde, um 6 Fuss erhöht worden. Hierbei wurde die flache Decke durch ein Holzgewölbe ersetzt.

Der Hochaltar des hl. Franz von Assisi war eine Stiftung des General Löffelholz aus dem Jahre 1715. Zwei Seitenaltäre liessen seine Tochter und sein Sohn 1716 bzw. 1718 errichten. Vier andere Altäre haben uns unbekannte Stifter geschenkt. Die Orgel mit ihrem spätbarocken Prospekt war ein Werk des Franziskanerlaienbruders Nikolaus Haring aus dem Jahre 1751/53. Er verliess anschliessend den Orden und ging nach Deutschland, wo sein späterer Lebensweg sich uns entzieht.

Die Franziskanerkirche, wie auch heute noch die Jesuitenkirche, hatte, obwohl ursprünglich geplant, keinen Turm, sondern einen Dachreiter, der über dem Presbyterium angebracht war. Nach der Profanierung der Kirche 1808 wurde er, mit seinen vier Glocken, abgetragen.

Im Jahre 1787 mussten an das Depot der Ungarischen Statthalterei in Ofen (Buda) Kelche, Monstranzen und Reliquiare aus den verschieden europäischen Silberwerkstätten zusammen mit vielen Votivgaben und einigen wertvollen Paramenten abgeliefert werden.

In der Kirche, die keine Krypta besass, wurden Bürger, Ordensangehörige und viele hohe Offiziere bestattet, die zur Zeit der Schlacht von Peterwardein 1716 und Belgrad 1717 gefallen sind. Zahlreiche Grabplatten, die vorhanden waren, sind nach der Bodenerhöhung 1771 und dem Umbau der Kirche zum Sitz des Slawonisch-banatischen Generalkommando Anfang des 19. Jh.s zugeschüttet worden und heute daher nicht auffindbar.

Wahrscheinlich aus fortifikatorisch-strategischen Gründen durfte das einstöckige Klostergebäude nicht um ein zweites Stockwerk erhöht werden. Es war an die Kirche angeschlossen und in den Jahren 1719—1739 zu einem Viereck, mit einem Innenhof und einem Kreuzgang, ausgebaut. Zwischen 1767 und 1772 erfolgte der Ausbau des Klosters um zwei weitere Flügel. Die nüchterne und schmucklose Fassade des Klosters, ohne jede Gliederung, ist wahrscheinlich eine Folge der josephinischen Adaptierung und sollte 1805 klaszistischer ge-

staltet und mit einem Dreiecksgiebel nobilitiert werden. Der Plan blieb aber unausgeführt.

Das Klostergebäude selbst wurde schon teilweise 1783 enteignet und für das Militärspital umgebaut. Die radikale Adaptierung des übriggebliebenen Klosters geschah nach seiner endgültigen Aufhebung bei dem vierten Aufenthalt Kaiser Joseph II. in Peterwardein 1786. Der ganze Baukomplex, ausgenommen die Kirche, sollte in ein Garnisonsspital für 300 Kranke ausgebaut werden, was auch durchgeführt wurde.

Die beigegebenen Fotowiedergaben der nach der Aufhebung gezeichneten Baupläne werden zum ersten Mal veröffentlicht. Dies könnte dazu anregen, an Ort und Stelle die späteren Veränderungen der Bausubstanz zu untersuchen.

Die beiden Festungskirchen gehören der Bauperiode an, in der noch nicht jene typische stilistische Gleichförmigkeit von sakralen und profanen Bauten die Landschaft und Siedlung der Militärgrenze zu prägen begann. Im Rahmen der spätbarocken österreichischen Entwicklung zeigen uns diese zwei Ordensniederlassungen jene starke Strömung, die von Zentren ausgehend die Grenze kraftvoll erfasst und sie dem geistigen, religiösen und kulturellen Geschmack der übrigen Kronländern anzupassen sucht. Der repräsentative Charakter der beiden Bauten kontrastiert mit der wirtschaftlichen und sozialen Lage der syrmischen Bevölkerung in der ersten Hälfte des 18. Jh.s.

Bei einer zukünftigen Generalsanierung der Festung Peterwardein, wäre es nicht ratsam die jetzige Südfassade der ehemaligen Kirche wegen des Erscheinungsbildes des Gesamtensembles zu belassen. Das im Idealfall anzustrebende Ziel wäre das ursprüngliche Fassadenaussehen, das im 19. Jh. stark verunstaltet wurde, wiederherzustellen. Als Grundlage hierfür könnten die im Beitrag abgebildeten Pläne dienen.

Eine Rekonstruktion der Hauptfassade des vorderen Klostertraktes ist dagegen wegen der verlorenen Pläne heute wohl kaum mehr möglich. Wegen der Nachwirkung barocker Bauideen in der Fassadengestaltung und Flächengliederung, wäre daher als Renovierungsgrundlage der unausgeführte Plan für das Militärspital aus dem Jahre 1805 zu empfehlen. Zudem fügt sich der Entwurf harmonisch in das Gesamtbild der fast vollständig erhaltenen Festung Peterwardein ein.

Cvito Fisković
A SUPPOSED CERANO

In a detailed analysis of the small painting *Christ Praying on the Mount of Olives* (Korčula's church museum) the author determines stylistic, typological, coloristic, and expressive similarities with Giovan Battista Crepsi «Il Cerano» (1557 — 1663). Hence his belief that the painting was made by the Lombard artist or by one of his pupils. The *Deposition in Novara's Civic Museum*, as well as some paintings in Milan and Madrid, confirm his belief and serve as a definitive proof that this tenebrous work could not have been created in Venice c. 1600.

Grgo Gamulin
A SUPPOSED BATTISTA FRANCO SERIES

For the first time 11 decorative paintings of uneven quality are being presented. They were acquired by Bishop Strossmayer in Venice in 1869 (through painter Ivan Simonetti) as works of Andrija Medulić (1500 — 1563). The author believes the series with allegorical figures to have been performed by the mediocre painter and epigone of Central Italian «*maniera grande*» Battista Franco (1498 — 1561) and his assistants. The study attributes two more paintings from Dalmatia to the same author (*Resurrection in Hvar* and *Flogging in Zadar*). They were probably painted c. 1551 in Urbino, while the series from the Strossmayer Gallery of Zagreb must have been performed in the author's highly prolific Venetian phase and completed c. 1556 — 1560. In terms of the artist's general appraisal, the author does not consider this series of paintings to be of great significance, its only interesting aspect being the iconography of some allegorical scenes.

Alena Fazinić
SOME WOODEN BAROQUE SCULPTURES AT KORČULA

Korčula, the town of stone-cutters, has always been rich in woodcarvings. Few older works in Gothic and Renaissance styles have been preserved, yet a number of wooden Baroque sculptures can be seen in the Cathedral, as well as in the other churches. The most prominent among them is the group of 14 apostles and evangelists (to be seen at St. Peter's), acquired at the end of the eighteenth century by the bishop of the diocese, who believed them to be the works of «a famous author». The sculptures bear resemblance to the apostles of the Venetian woodcarver Ciabatta (17 c), preserved at Stari Grad on the island of Hvar, and are thus attributed to an unknown Venetian workshop of the period.

The carved Crucifix in the Cathedral is very much alike to the similar works by G. Piazzetta and his pupils, preserved at Stari Grad, Kaštel-Stajfilić, and Prčanj. It may have been acquired by Bishop Kosirić, since it was first mentioned in the inventory at the beginning of the nineteenth century.

Doris Baričević
DOMINUS SCULPTOR STEPHANUS SZEVERIN
CRISIENSIS

In the 18 c a number of local sculptors in northern Croatia create their works for village churches and chapels in a rusticated Baroque style. Among the most prominent of the group is Stjepan Severin of Križevci. He worked in the area of Križevci, Podravina, and Cuzma for about 30 years, at the beginning of the 18 c. The considerable body of works that survive reveal an interesting, prolific, and inventive sculptor. Besides a wide iconographic variety of figures, he also constructed different kinds of altars and pulpits, decorated with a host of ornamental motives and ornate details of unique shapes and combinations characteristic of his workshop only.

Đuro Vandura
ST. MARY MAGDALENE BY ADRIAEN VAN DER WERFF

A summary presentation of the semi-nude *Mary Magdalene among Rocks* and its attribution made the experts of the Strossmayer Gallery attribute this canvas (1.346 m per. 0.982 m) to Italian school. Yet the comparison of the Zagreb example with the identical motive in Schleissheim indicates that they were both painted by the same author: Adriaen van der Werff (1659 — 1722). The two paintings differ very little: the frame of our painting shows three quarters of *Mary Magdalene* whose hips are covered with a blue veil instead of a dark red one. Van der Werff probably painted her c. 1707. The daring eroticism of *Mary Magdalene's* body implies probable models from the times when love was more explicit than at the beginning of the eighteenth century. In Roman paintings, medieval miniatures, and in Renaissance, whose inspiration is openly drawn from ancient Rome, the comfortable body posture with supports at three different levels is as typical of antiquity as the standing *contrapposto*. This poses a new question concerning the Zagreb painting, i.e. whether *Mary Magdalene* was a substitute to Roman *Venus*, and whether the frail sisterhood once considered the painting the rendering of their patroness saint.

Jerko Matoš, Ph. D.
THE MONASTERY OF ST FRANCIS AT PETROVARADIN

The Baroque complex of the former Franciscan monastery was built in downtown Petrovaradin fortress in the period 1699 — 1772. In 1786 it was closed by Joseph II, who converted it into a military hospital. The church was desecrated in the year 1808 and re-fashioned as Slavonian general headquarters. This jewel of Vojna krajina architecture has never been studied or described. The author makes use of collected archival materials in his chronological presentation of the appearance and disappearance of the monastery. He also describes its equipment and appraises its architecture as a whole.